

การเมืองวัฒนธรรมในแผ่นดินไหวใหญ่คันโต ค.ศ.1923 : จากแผ่นดินไหวสู่การฟื้นฟูจิตวิญญาณของชาติ

บทคัดย่อ

แผ่นดินไหวใหญ่คันโต ค.ศ. 1923 ไม่เพียงแต่เป็นภัยพิบัติทางธรรมชาติที่สร้างความเสียหายให้แก่ญี่ปุ่นเท่านั้น แต่ยังเป็นเหตุการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมที่สะท้อนให้เห็นค่านิยมในสังคมและอุดมการณ์ทางการเมืองในสมัยนั้นด้วย การศึกษาเกี่ยวกับแผ่นดินไหวในประเทศไทยส่วนใหญ่เน้นไปที่ข้อมูลทางวิทยาศาสตร์และการจัดการภัยพิบัติ แต่ละเลยการศึกษาผลกระทบทางสังคมและประวัติศาสตร์ บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์และการตอบสนองของประชาชนและรัฐญี่ปุ่นต่อแผ่นดินไหวใหญ่คันโต เพื่อทำความเข้าใจการเมืองวัฒนธรรมในแผ่นดินไหวใหญ่คันโต จากการศึกษาพบว่า แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นแผ่นดินไหวที่สร้างความเสียหายยิ่งกว่าแผ่นดินไหวครั้งใดในประวัติศาสตร์ของญี่ปุ่น โดยมีลักษณะพิเศษคือเกิดเพลิงไหม้เป็นบริเวณกว้างและลูกกลมต่อเนื่อง จึงสร้างความเสียหายอย่างมหาศาลและทำให้มีผู้เสียชีวิตจำนวนมาก การตอบสนองของญี่ปุ่นต่อภัยพิบัติครั้งนี้สะท้อนให้เห็นค่านิยมและอุดมการณ์ทางการเมืองของสังคมในสมัยนั้น ชนชั้นนำและปัญญาชนตีความแผ่นดินไหวว่าเป็นทัณฑ์จากสวรรค์เพื่อลงโทษคนญี่ปุ่น พวกเขาเรียกร้องว่าถึงเวลาแล้วที่ชาวญี่ปุ่นต้องตื่นจากความลุ่มหลงในกระแสนิยมตะวันตก และหวนกลับคืนสู่ค่านิยมญี่ปุ่นแบบดั้งเดิม ด้านรัฐบาลก็พยายามใช้แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นสัญลักษณ์เพื่อฟื้นฟูศีลธรรมและจิตวิญญาณของชาติ

คำ

สำคัญ

แผ่นดินไหวญี่ปุ่น, คันโต, การเมืองวัฒนธรรม, จิตวิญญาณของชาติ, ชาตินิยมญี่ปุ่น

Cultural Politics in the 1923 Great Kanto Earthquake: From the Earthquake to National Spirit Restoration

Abstract

The 1923 Great Kanto Earthquake was not only Japan's most catastrophic disaster, it also represents a social and cultural incident that reflected the social values and political ideologies of the society. While most earthquake studies in Thailand focus on scientific data and disaster management, they often neglect the social and historical impacts. Therefore, this article aims to study the history and social responses to the Great Kanto Earthquake in order to understand the cultural politics of the incident. The study found that this earthquake was the most destructive in Japan's history, characterized by a large and long-lasting fire that caused enormous damage and numerous deaths. Japan's response to this disaster can reflect the social values and political ideologies of the society. The elite and intellectuals interpreted the earthquake as divine retribution for the Japanese. They asserted that it is time for the Japanese people to awaken from their obsession with Western values and to embrace traditional Japanese values once again. The government also utilized the earthquake as a symbol to revive the national spirit.

Key words

Japan earthquake, Kanto, cultural politics, national spirit, Japanese nationalism

1. บทนำ

การศึกษาเกี่ยวกับภัยพิบัติในประเทศไทยส่วนใหญ่มักพิจารณาแผ่นดินไหวในฐานะปรากฏการณ์ธรรมชาติ กล่าวคือเน้นศึกษาเกี่ยวกับข้อมูลทางวิทยาศาสตร์ การจัดการภัยพิบัติ การเฝ้าระวัง และการตอบสนองของรัฐบาล เมื่อเกิดสถานการณ์ขึ้น แม้แต่การศึกษาแผ่นดินไหวเพื่อถอดบทเรียนจากภัยพิบัติในต่างประเทศ เช่น ประเทศญี่ปุ่น ซึ่งเคยประสบกับแผ่นดินไหวใหญ่ หลายครั้ง พบว่าการศึกษาเกี่ยวกับแผ่นดินไหวของญี่ปุ่นในวรรณกรรมภาษาไทยแทบทั้งหมดเป็นการศึกษาจากกรอบความคิดที่มองแผ่นดินไหวในฐานะปรากฏการณ์ธรรมชาติ

อย่างไรก็ดี หากขยายกรอบการมองภัยพิบัติให้ครอบคลุมไปถึงบริบททางสังคม ภัยพิบัติอาจไม่ใช่เพียงปรากฏการณ์ธรรมชาติเท่านั้น แต่อาจพิจารณาว่าเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง เนื่องจากในภัยพิบัติแต่ละครั้งมีผู้คนจำนวนมากว่าหลายแสนหรือหลายล้านคนที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติร่วมกัน ผลกระทบของภัยพิบัติทางกายภาพอาจเกิดขึ้นและสิ้นสุดลงหลังจากการฟื้นฟูพื้นที่ประสบภัย แต่ผลกระทบทางสังคมวัฒนธรรมจากภัยพิบัติที่เกิดขึ้นกับสังคมหนึ่งอาจดำรงอยู่ต่อไป ภัยพิบัติอาจสามารถฝังตัวอยู่ในโครงสร้างทางการเมือง ระบบเศรษฐกิจ และระเบียบทางสังคมของสังคมที่เกิดภัยพิบัติขึ้นได้ แม้ภัยพิบัติจะสงบลงแล้วก็ตาม (Bankoff, 2003, p.152)

แผ่นดินไหวใหญ่คันโต ค.ศ. 1923 เป็นหนึ่งในภัยพิบัติที่สร้างความเสียหายอย่างมหาศาลให้แก่ภูมิภาคคันโตในประเทศญี่ปุ่น แผ่นดินไหวและเพลิงไหม้ซึ่งเกิดขึ้นตามมาได้คร่าชีวิตชาวญี่ปุ่นไปมากกว่าหนึ่งแสนคน ทำลายอาคารบ้านเรือนในโตเกียวไปกว่าครึ่ง แผ่นดินไหวใหญ่คันโตไม่เพียงสร้างผลกระทบทางเศรษฐกิจให้แก่ญี่ปุ่นเท่านั้น แต่ยังมีผลกระทบต่อสังคมในหลากหลายมิติ และสะท้อนให้เห็นถึงการขับเคลื่อนอุดมการณ์ทางการเมืองของญี่ปุ่นในช่วงทศวรรษ 1920-1930 ในมิติทางการเมือง กระบวนการฟื้นฟูเมืองหลวงที่ได้รับความเสียหายครั้งใหญ่สะท้อนให้เห็นบทบาทของรัฐบาลและการมีส่วนร่วมของตัวแทนทางการเมืองกลุ่มต่าง ๆ ภัยพิบัติใหญ่ครั้งนี้ไม่เพียงเป็นโอกาสในการสร้างเมืองโตเกียวขึ้นมาใหม่เท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการฟื้นฟูอัตลักษณ์ความเป็นชาติของญี่ปุ่นด้วย กล่าวคือรัฐทำให้ความเสียหายจากแผ่นดินไหวใหญ่กลายเป็นสัญลักษณ์เพื่อหล่อหลอมอุดมการณ์ชาตินิยม

บทความนี้จะย้อนรอยเหตุการณ์แผ่นดินไหวใหญ่คันโต ค.ศ. 1923 เพื่อทำความเข้าใจ “การเมืองวัฒนธรรม” (cultural politics) ในภัยพิบัติผ่านเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ การเมืองวัฒนธรรมเป็นกรอบการวิเคราะห์การเมืองในสังคม โดยมีแนวความคิดว่า “วัฒนธรรม” เป็นพื้นที่สำคัญสำหรับการต่อสู้ทางการเมืองมากกว่าการพิจารณาแค่ความหมายของวัฒนธรรมในตัวของมันเอง กลุ่มต่าง ๆ ในสังคมจะปะทะกันเพื่อต่อรองเกี่ยวกับอัตลักษณ์ ช่วงชิงการครองอำนาจนำ และกีดกันทางวัฒนธรรม การเมืองวัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับปฏิบัติการเชิงสัญลักษณ์ ดังนั้นหากศึกษาการตอบสนองของสังคมหนึ่งต่อภัยพิบัติในฐานะสัญลักษณ์ที่ใช้ในพื้นที่ปะทะทางการเมืองก็อาจทำให้เห็นถึงการช่วงชิงการครองอำนาจนำ เพื่อผลักดันหรือสนับสนุนค่านิยมและอุดมการณ์ทางการเมืองในสังคมนั้นได้ไม่มากก็น้อย

บทความนี้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ 1) ข้อมูลภูมิหลังทางประวัติศาสตร์สมัยโทโฮโดยสังเขป 2) ความเสียหายจากแผ่นดินไหวใหญ่คันโต 3) การเมืองวัฒนธรรมในแผ่นดินไหวใหญ่คันโตซึ่งเป็นส่วนที่ศึกษาการช่วงชิงความหมายของชนชั้นนำในสังคมญี่ปุ่นผ่านทางความคิดแผ่นดินไหวเพื่อตอบสนองอุดมการณ์ทางการเมือง และศึกษาการตอบสนองของรัฐญี่ปุ่นต่อภัยพิบัติในมิติทางการเมืองวัฒนธรรม

2. วัตถุประสงค์ในการศึกษา

ศึกษาประวัติศาสตร์และการตอบสนองของประชาชนและรัฐญี่ปุ่นต่อแผ่นดินไหวใหญ่คันโต เพื่อทำความเข้าใจการเมืองวัฒนธรรมในแผ่นดินไหวใหญ่คันโต

3. ทบทวนวรรณกรรม

การศึกษาเกี่ยวกับแผ่นดินไหวเกือบทั้งหมดในงานภาษาไทยมุ่งศึกษาแผ่นดินไหวในฐานะปรากฏการณ์ธรรมชาติ โดยเน้นที่ข้อมูลเชิงวิทยาศาสตร์กับการจัดการภัยพิบัติ จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่าสามารถจัดหมวดหมู่วรรณกรรมวรรณกรรมเกี่ยวกับแผ่นดินไหวญี่ปุ่นได้เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1) การจัดการภัยพิบัติแผ่นดินไหวจากบทเรียนของญี่ปุ่น ส่วนใหญ่นิยมศึกษาเฉพาะเหตุการณ์แผ่นดินไหวในยุคปัจจุบัน เช่น แผ่นดินไหวใหญ่ฮันชิน-อวาจิ (阪神・淡路大震災) ค.ศ. 1995 แผ่นดินไหวใหญ่ในภาคตะวันออกของญี่ปุ่น (東日本大震災) ค.ศ. 2011 และแผ่นดินไหวจังหวัดคุมาโมโตะ (平成28年熊本地震) ค.ศ. 2016 แต่ไม่พบการศึกษาเกี่ยวกับแผ่นดินไหวใหญ่คันโต เช่น ศิริพร (2016) ศึกษาการจัดการเชิงสถาบันและองค์กรของญี่ปุ่นในการตอบสนองต่อสถานการณ์ฉุกเฉินในแผ่นดินไหวใหญ่ในภาคตะวันออกของญี่ปุ่น วรรณวลี (2021) ศึกษาธรรมชาติของการจัดการภัยพิบัติจากกรณีการจัดการบ้านพักชั่วคราวในจังหวัดคุมาโมโตะ ธนิกุล (2021) ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของกิจกรรมอาสาสมัครจิตอาสาในการให้ความช่วยเหลือเมื่อเกิดเหตุแผ่นดินไหวใหญ่ในภาคตะวันออกของญี่ปุ่น

2) การเรียนรู้ทางสังคมจากแผ่นดินไหว เช่น กัมปนาท (2013) ศึกษาเกี่ยวกับบาดแผลทางจิตใจของผู้คนจากแผ่นดินไหวใหญ่ฮันชิน-อวาจิ ในหนังสือรวมเรื่องสั้น *คะมิโนะโคะโตะโมะตะชิวะมินะโอะโตะรุ* 『神の子たちはみな踊る』 ของมูราคามิ ฮารุกิ อัจฉราวรรณ (2014) ศึกษาการสร้างสรรคสื่อพื้นบ้านของชาวชุมชนในท้องถิ่นหุบเขาชิโซะจังหวัดนางาโนะเพื่อบันทึกและถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการรับมือภัยพิบัติดินถล่ม นางลักษณ์ (2015) ศึกษาการนำเสนอค่านิยมของญี่ปุ่นผ่านทางชาวแผ่นดินไหวใหญ่ในภาคตะวันออกของญี่ปุ่น นรินุช (2016) ศึกษาพัฒนาการการเรียนรู้จากการรับมือภัยพิบัติ แนวทางในการปรับตัวเพื่ออยู่กับภัยพิบัติ รวมถึงแนวทางการถ่ายทอดบทเรียนจากอดีตสู่คนรุ่นหลัง โดยเน้นที่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง และนรินุช (2017) ศึกษาพัฒนาการและระบบการให้ความรู้เกี่ยวกับภัยพิบัติในญี่ปุ่นโดยเน้นที่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง

3) ประวัติศาสตร์สมัยไทโชและแผ่นดินไหวใหญ่คันโต พบว่าตำราประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นในภาษาไทยส่วนใหญ่มักไม่อธิบายถึงผลกระทบจากภัยพิบัติแผ่นดินไหวใหญ่คันโต (เพ็ญศรี, 1995; พิพาดา, 1996; สุรางค์ศรี, 2008; ศิริพร, 2016ก; นรินุช, 2019) และกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในสมัยไทโชโดยเน้นที่ผลกระทบจากปัจจัยทางเศรษฐกิจ ภูมิรัฐศาสตร์และนโยบายการต่างประเทศเป็นหลัก แม้จะบรรยายว่าสังคมวัฒนธรรมสมัยไทโชเป็นช่วงเวลาที่สำคัญญี่ปุ่นได้รับอิทธิพลจากกระแสวัฒนธรรมตะวันตกในหลายด้าน ทั้งศิลปะวัฒนธรรม รสนิยมการใช้ชีวิต โดยเฉพาะความคิดทางการเมืองแบบตะวันตกที่เป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนประชาธิปไตย จนได้รับการขนานนามว่ากระแส “ประชาธิปไตยไทโช” (Taisho democracy) แต่ตำราประวัติศาสตร์ภาษาไทยส่วนใหญ่ไม่ได้สนใจรายละเอียดของความเปลี่ยนแปลงทางความคิดและอุดมการณ์ผ่านทางการศึกษาการเมืองวัฒนธรรมในสมัยไทโช

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า วรรณกรรมเกี่ยวกับแผ่นดินไหวส่วนใหญ่สนใจเกี่ยวกับการจัดการแผ่นดินไหวในศตวรรษที่ 21 เป็นหลัก มีเพียง นรินุช (2016, 2017) ที่สนใจศึกษาพัฒนาการของการรับมือภัยพิบัติในญี่ปุ่น ซึ่งชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการเรียนรู้ประวัติศาสตร์เพื่อทบทวนผลกระทบจากแผ่นดินไหว และการสร้างองค์ความรู้และระบบการจัดการแบบบูรณาการสำหรับรับมือภัยพิบัติของญี่ปุ่น อย่างไรก็ตาม จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่า การศึกษาเพื่อทำความเข้าใจสังคมวัฒนธรรมผ่านทางปรากฏการณ์แผ่นดินไหวยังมีอยู่น้อยมาก โดยเฉพาะการทำความเข้าใจภัยพิบัติในอดีตอย่างแผ่นดินไหวใหญ่คันโต ค.ศ. 1923 ซึ่งเป็นภัยพิบัติขนาดใหญ่ที่สร้างผลกระทบกับญี่ปุ่นอย่างรุนแรงในหลายมิติ ไม่น้อยไปกว่าแผ่นดินไหวใหญ่ในภาคตะวันออกของญี่ปุ่น ค.ศ. 2011

บทความนี้ต้องการศึกษาการเมืองวัฒนธรรมในภัยพิบัติผ่านทางประวัติศาสตร์ของแผ่นดินไหวใหญ่คันโต การเมืองวัฒนธรรม (cultural politics) เป็นแนวทางการศึกษาการต่อสู้ทางการเมืองในฐานะพื้นที่ของการช่วงชิง การครองอำนาจนำ (hegemony) โดยสนใจวิเคราะห์ “การเมือง” ของ “วัฒนธรรม” ซึ่งเป็นระบบความหมายที่มนุษย์ใช้ในการมองโลกและกำกับพฤติกรรมตนเองในหลายมิติ ตั้งแต่การกิน เครื่องแต่งกาย รสนิยม การศึกษาศาสนา ไปจนถึงระบบการปกครอง การศึกษาในแนวทางนี้เชื่อว่าการเมืองมีวัฒนธรรม และในวัฒนธรรมก็มีการเมือง การเมืองจึงไม่ได้จำกัดอยู่แค่ในรัฐสภาหรือพรรคการเมือง แต่สอดแทรกอยู่ในทุกอนุทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในสังคม ไม่ว่าจะเป็นนิยาย ภาพยนตร์ ดนตรี งานศิลปะ ตลอดจนพิธีกรรม ความเชื่อและค่านิยมต่าง ๆ สิ่งประดิษฐ์สร้างทางวัฒนธรรมเหล่านี้เป็นวัตถุที่การศึกษาทางรัฐศาสตร์กระแสหลักมักมองข้าม

การต่อสู้ทางการเมืองวัฒนธรรมเป็นการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจนำในการกำหนดนิยามหรือความหมายชุดใหม่ให้แก่สิ่งที่เรียกร่องต่อสู้ การเมืองแบบนี้อาจสังเกตได้ยากลำบากกว่า และมีความสิ้นไหลเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่ง ดังนั้นความรู้ ค่านิยม จารีตประเพณีจึงไม่ได้มีสารัตถะที่แน่นอนตายตัว หากมีคุณลักษณะที่เปิดกว้างให้ฝ่ายต่าง ๆ เข้าต่อสู้ช่วงชิงการนิยามให้ความหมายแปรเปลี่ยนไปตามวาทกรรม เช่น ความหมายต่อคำว่า “ประชาธิปไตย” การนิยามความหมายของประชาธิปไตยแบบหนึ่งก็จะเปิดให้เกิดการครองอำนาจนำทางการเมืองแบบหนึ่ง เช่น “ประชาธิปไตยแบบไทยๆ” ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ (ประจักษ์, 2015, pp.(12)-(14))

แนวคิดการเมืองวัฒนธรรมนิยมเริ่มถูกนำมาใช้วิเคราะห์การเมืองในวัฒนธรรมตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 20 แต่แนวคิดนี้ยังไม่นิยมใช้ในการศึกษาสาขาญี่ปุ่นศึกษาในประเทศไทย โดยเฉพาะในสมัยไทโซซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ถูกผู้มีความตื่นตัวและพลวัตทางการเมืองสูง บทความนี้จะยกเหตุการณ์แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเพื่อเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงผลกระทบทางสังคมวัฒนธรรมผ่านทางการเมืองในวัฒนธรรม ได้แก่ การช่วงชิงการครองอำนาจนำผ่านการสร้างวาทกรรมเกี่ยวกับแผ่นดินไหวใหญ่คันโต และการฟื้นฟูจิตวิญญาณของชาติ

4. ผลการศึกษา

4.1 ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของยุคไทโซโดยสังเขป

ญี่ปุ่นในสมัยไทโซ (ค.ศ. 1912-1926) เป็นสมัยที่เจ้าชายโยชิฮิโตะ (嘉仁, ค.ศ. 1879-1926) ขึ้นครองราชย์ และใช้พระนามว่าจักรพรรดิไทโซ สมัยไทโซเป็นช่วงที่ญี่ปุ่นมีความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมจนแตกต่างไปจากญี่ปุ่นช่วงปลายยุคเอโดะอย่างมาก ในสมัยไทโซค่านิยมแบบตะวันตกกลายเป็นค่านิยมหลักของชนชั้นกลางในสังคมเมือง ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นผลจากการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นสมัยใหม่ ตั้งแต่ต้นสมัยเมจิ (ค.ศ. 1868-1912) ผ่านทางการปฏิรูประบบเศรษฐกิจ ระบบการศึกษา ระบบราชการและระบบกองทัพสมัยใหม่ทดแทนชาบูโร รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงเป็นระบอบประชาธิปไตยที่มีจักรพรรดิเป็นองค์อธิปัตย์ตามรัฐธรรมนูญเมจิ ค.ศ. 1889 กระบวนการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างเหล่านี้ได้รับการเร่งให้เกิดรวดเร็วขึ้นอีกด้วย เหตุการณ์สำคัญในทศวรรษ 1910 ได้แก่ สงครามโลกครั้งที่ 1 และการปฏิวัติรัสเซีย ค.ศ. 1917

หนึ่งในปัจจัยสำคัญที่เร่งกระบวนการพัฒนาของสังคมญี่ปุ่นให้ขยายตัวอย่างก้าวกระโดดคือ ผลกระทบเชิงบวกจากสงครามโลกครั้งที่ 1 ซึ่งทำให้เกิด “ยุคเฟื่องฟูทางเศรษฐกิจช่วงสงครามโลก” (大戦景気) สงครามใหญ่ที่มีสมรภูมิในยุโรปเป็นผลให้การผลิตของยุโรปในทวีปเอเชียชะลอตัวลง อีกทั้งสงครามยังส่งผลให้ความต้องการสินค้าในตลาดยุโรปเพิ่มสูง สถานการณ์เช่นนี้เป็นผลต่ออย่างมากต่อสินค้าส่งออกจากประเทศญี่ปุ่นที่เคยต้องแข่งขันกับประเทศยุโรปที่ทำการค้าในทวีปเอเชียโดยเฉพาะในประเทศจีน เศรษฐกิจและอุตสาหกรรมของญี่ปุ่นขยาย

ตัวอย่างมากในช่วง ค.ศ. 1915-1920 การเติบโตนี้ผลักดันให้สังคมเมืองโดยเฉพาะในโตเกียวขยายตัวออกไปอย่างมาก เกิด “เศรษฐกิจใหม่” (成金) จากสงครามและชนชั้นกลางที่ทำงานในธุรกิจใหม่ ๆ เพิ่มมากขึ้นจนถึงปลายทศวรรษ 1920

ภายใต้การขยายตัวของเศรษฐกิจกับสังคมเมืองและการเพิ่มจำนวนของเศรษฐกิจใหม่และชนชั้นกลาง ส่งผลให้ปริมาณและรูปแบบการบริโภคของสังคมญี่ปุ่นเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ความบันเทิงและการบริโภคสมัยใหม่จากตะวันตกหลังไหลเข้ามาในญี่ปุ่นสมัยไทโชและเป็นที่ยอมรับของชนชั้นกลางในเมือง ห้างสรรพสินค้าที่เต็มไปด้วยสินค้าและแฟชั่นสมัยใหม่แบบตะวันตกทยอยเปิดตัวอย่างไม่ขาดสาย โรงภาพยนตร์ คลับบาร์ และคาเฟ่ชุดชั้นราวดอกเห็ด และเนืองแน่นไปด้วยลูกค้ายุคชนชั้นกลางใหม่ เครื่องเล่นแผ่นเสียงและดนตรีแจ๊สได้รับความนิยมอย่างมาก กระแสสังคมและวัฒนธรรมเหล่านี้ขยายตัวไปตามเมืองใหญ่ในญี่ปุ่นตลอดช่วงทศวรรษ 1910-1920

ช่วงเวลานี้เกิดคำเรียกกลุ่มชนชั้นกลางใหม่ในสังคมขึ้นมากมาย เช่น “ซารารีแมน” (サラリーマン) หรือมนุษย์เงินเดือนเริ่มปรากฏในพื้นที่สื่อตั้งแต่ทศวรรษ 1910 โดยถูกใช้ปะปนกับคำอื่น ๆ เช่น ปัญญาชน ชนชั้นกลางใหม่ แรงงานที่มีความรู้ ชนชั้นกลางล่าง เมื่อเข้าสู่กลางทศวรรษ 1920 ซารารีแมนกลายเป็นชื่อเรียกที่พบได้บ่อยครั้งสำหรับผู้ชายชนชั้นกลางที่อาศัยอยู่ในเมือง สำเร็จการศึกษาระดับปานกลางถึงระดับสูง ทำงานให้กับรัฐบาลหรือบริษัทเอกชน ใฝ่สุภาพทำงานและมีรสนิยมสมัยใหม่ ผังสตรีก็เกิดคำเรียกกลุ่มหญิงสมัยใหม่ว่า “โมเดิร์นเกิร์ล” (モダンガール) หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “โมกะ” ส่วนใหญ่มีภูมิหลังเป็นหญิงสาวจากครอบครัวมีฐานะ ได้รับการศึกษาระบบใหม่ มีรสนิยมสมัยใหม่ พวกเธอสร้างภาพลักษณ์ในสังคมแตกต่างจากผู้หญิงญี่ปุ่นแบบดั้งเดิม สาวโมกะนิยมแฟชั่นสมัยใหม่ซึ่งเผยแพร่ผ่านทางนิตยสารสตรีชายตีหลากหลายปก ภูมิใจในการแต่งกายและรูปร่างได้สัดส่วนของพวกเธอ สาวโมกะเพลิดเพลินกับอสังหาริมทรัพย์ทางเศรษฐกิจ การเมืองและเพศวิถี พวกเธอทำงานที่สำนักงานในเมือง สนับสนุนการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อสิทธิสตรี สนุกสนานกับชีวิตยามค่ำคืนและการหาเพื่อนชาย โมกะเป็นกระแสนิยมสำหรับผู้หญิงรุ่นใหม่จนถึงต้นทศวรรษ 1930

“หนุ่มน้อยมาร์กซิส” (マルクスボーイ) เป็นชื่อเรียกที่ปรากฏในช่วงทศวรรษ 1920 หมายถึงเด็กรุ่นใหม่ที่ได้รับอิทธิพลของคำสอนลัทธิมาร์กซิสต์ซึ่งกำลังแพร่กระจายไปทั่วโลก เด็กหนุ่มเหล่านี้รังเกียจระบบทุนนิยมและมีแนวโน้มที่จะแสดงความรุนแรงในกิจกรรมทางเมือง ในค.ศ. 1918 นักศึกษาคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยโตเกียวอิมพีเรียล รวมตัวกันก่อตั้งสมาคม “ชินจินไก” (新人会) ต่อมาขยายตัวจนเป็นกลุ่มเคลื่อนไหวทางการเมืองของนักศึกษาที่มีอิทธิพลมากที่สุดในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ขบวนการนักศึกษาเริ่มเรียกร้องให้มีการปฏิรูปประชาธิปไตยและเพิ่มเสรีภาพให้แก่ประชาชน เมื่อเข้าสู่ช่วงกลางทศวรรษที่ 1920 จุดยืนของขบวนการนักศึกษาก็ชัดเจนมากขึ้นคือเอนเอียงไปทางลัทธิมาร์กซิสต์-เลนิน พวกเขาเรียกร้องความเท่าเทียมกันทางเศรษฐกิจ สังคม และการปฏิวัติทางการเมือง ตลอดจนพยายามขยายแนวร่วมไปสู่กลุ่มผู้ใช้แรงงานและเกษตรกรรายย่อยที่ยากจน

ด้านบริบททางการเมือง การขยายตัวของอุดมการณ์ลัทธิมาร์กซิสต์โดยเฉพาะหลังการปฏิวัติรัสเซีย ค.ศ. 1917 เป็นปัจจัยสำคัญที่ปลุกเร้าความวุ่นวายทางการเมือง สร้างความไม่มั่นคงให้แก่ระบอบการปกครองที่มีจักรพรรดิเป็นผู้นำสูงสุด กระแสสังคมนิยมและมาร์กซิสต์แพร่กระจายไปทั่วโลกตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 19 การชุมนุมเพื่อเคลื่อนไหวทางการเมืองขนาดใหญ่ในญี่ปุ่นหลังจากการปฏิรูปเมจิเริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ ค.ศ. 1905 ได้แก่ การจลาจลที่ฮิบิยะ (日比谷焼打事件) และเพิ่มจำนวนมากยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ ในช่วงทศวรรษ 1910-1920 เช่น การเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องรัฐบาลตามรัฐธรรมนูญครั้งที่ 1 (第一次護憲運動) ค.ศ. 1912-1913 การจลาจลข้าว ค.ศ. 1918 (1918年米騒動) การเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องรัฐบาลตามรัฐธรรมนูญครั้งที่ 2 (第二次護憲運動) ค.ศ. 1924

การประชุมเพื่อเรียกร้องกฎหมายเลือกตั้งทั่วไป ค.ศ. 1925 (普通選挙法) และขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิสตรี และการประท้วงของแรงงานที่เกิดขึ้นตลอดทศวรรษ 1920 นอกจากนี้ยังเกิดการลอบสังหารนักการเมืองคนสำคัญ เช่น การลอบสังหารนายกรัฐมนตรีฮาระ ทากาชิ (原敬) ค.ศ. 1921 การลอบสังหารนายกรัฐมนตรีฮามานูชิ โอฮาชิ (濱口雄幸)¹ ค.ศ. 1931 รวมไปถึงการลอบปลงพระชนม์มกุฎราชกุมารที่โทะราโนะมง (虎ノ門事件) ค.ศ. 1923

ความวุ่นวายจากการเคลื่อนไหวทางการเมืองของประชาชนชาวญี่ปุ่นสืบเนื่องจากการตื่นตัวทางการเมือง ประกอบกับการล่มสลายของราชวงศ์โรมานอฟของรัสเซียซึ่งต่อมาลูกหลานไปถึงออสเตรเลีย เยอรมนี ตุรกี สร้างความวิตกกังวลอย่างมากให้แก่ชนชั้นนำฝ่ายอนุรักษนิยมที่กังวลกับสถานะของราชวงศ์ญี่ปุ่น เนื่องจากจักรพรรดิไทโช ขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ ค.ศ. 1912 แต่ไม่อาจบริหารราชการบ้านเมืองให้ดีทัดเทียมกับจักรพรรดิเมจิ ซ้ำยังมีสุขภาพร่างกายอ่อนแอสภาพจิตใจไม่มั่นคง กระทั่งล้มป่วยอย่างหนักจนไม่สามารถบริหารราชการได้ตั้งแต่ ค.ศ. 1919 ต่อมาก็สวรรคตใน ค.ศ. 1926 ช่วงที่เกิดแผ่นดินไหวคันโต มกุฎราชกุมารหนุ่มฮิโรฮิโตะ (裕仁, ค.ศ. 1901-1989) จึงรับหน้าที่เป็นผู้บริหารราชการแทน ขณะเดียวกันอิทธิพลของสภาอาวุโสหรือ “เก็นโรอิน” (元老院) ก็กำลังลดลงเรื่อย ๆ เนื่องจากสมาชิกต่างมีอายุเพิ่มสูงขึ้นและเสียชีวิตไปหลายคนแล้ว (Gordon, 2003, pp.139-181)

แม้ญี่ปุ่นจะประกาศใช้รัฐธรรมนูญเมจิและมีระบอบรัฐสภาแล้วตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1880 แต่สภาอาวุโวยังสามารถแทรกแซงการเลือกนายกรัฐมนตรีที่ควรมาจากฝ่ายพรรคการเมือง ด้วยบารมีของพวกเขาในฐานะผู้นำการปฏิบัติและมีความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับจักรพรรดิ ราชสำนักและฝ่ายทหาร สภาอาวุโสสร้างธรรมเนียมปฏิบัติในระบบการเมืองของญี่ปุ่น เพื่อรักษาอำนาจนำทางการเมืองให้อยู่เพียงในกลุ่มผู้ก่อการปฏิวัติหรือ “ฮังบาสึ” (藩閥) ได้แก่ โชชู ชิตสึมะ โทสะและซางะ เห็นได้จากรัฐมนตรีของญี่ปุ่นในช่วงทศวรรษ 1890-1900 แทบทุกคนเป็นสมาชิกของสภาอาวุโสหรือเป็นผู้ใกล้ชิดกับสมาชิกในกลุ่มฮังบาสึ กระทั่งภาคประชาชนไม่พอใจกับการแทรกแซงในลักษณะนี้มากขึ้นนำไปสู่การเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องรัฐบาลตามรัฐธรรมนูญครั้งที่ 1 และในค.ศ. 1913 ก็ยกเลิกระบอบรัฐมนตรีกลาโหมจากทหารประจำการ (軍部大臣現役武官制) ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการแทรกแซงอำนาจโดยฝ่ายทหาร ช่วงปลายทศวรรษ 1910 จนถึงกลางศตวรรษ 1920 พรรคการเมืองญี่ปุ่นมีความเข้มแข็งขึ้นมาก นายกรัฐมนตรีของญี่ปุ่นส่วนใหญ่ก็มาจากผู้นำพรรคการเมืองจากการเลือกตั้งของประชาชน โดยที่อิทธิพลการแทรกแซงจากชนชั้นนำลดน้อยลง กลไกที่กล่าวมานี้เป็นพื้นฐานของระบอบประชาธิปไตยในช่วง “ประชาธิปไตยโทโช”

บทบาททางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจที่กล่าวมาข้างต้นนี้ทำให้การเมืองในยุคประชาธิปไตยโทโชมีความซับซ้อนและพลวัตสูงมาก พรรคการเมืองจากภาคประชาชนได้รับชัยชนะและครองอำนาจนำทางการเมืองช่วงทศวรรษ 1910-1920 แต่ต่อมาก็ค่อย ๆ เสื่อมความนิยมลงจากปัญหาด้านเศรษฐกิจและนโยบายการต่างประเทศโดยเฉพาะนโยบายกับประเทศจีน ในที่สุดเมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 1930 ฝ่ายอนุรักษนิยมและฝ่ายทหารนิยมสามารถกลับมาครองอำนาจนำทางการเมืองได้อีกครั้ง ในด้านหนึ่งฝ่ายประชาธิปไตยมีชนชั้นกลางเป็นผู้สนับสนุนหลักซึ่งประกอบด้วยนักการเมืองที่มีพื้นเพเป็นสามัญชน นักหนังสือพิมพ์ ปัญญาชนหัวก้าวหน้า นายทุนและนักธุรกิจ กลุ่มคนเหล่านี้ผลักดันให้พรรคการเมืองสามารถตั้งรัฐบาลจากการเลือกตั้งขึ้นเองโดยมีรัฐมนตรีเป็นบุคคลจากพรรคการเมืองได้สำเร็จในช่วงทศวรรษ 1910-1920 แม้นักการเมืองที่เป็นสามัญชนน่าจะสนับสนุนประชาธิปไตยและส่งเสริมเสรีภาพแก่ประชาชนอย่างกว้างขวาง ทว่าพวกเขามีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดกับนายทุนและนักธุรกิจอย่างมาก จึงให้ความสำคัญกับเศรษฐกิจและความมั่นคงทางการเมืองมากกว่าเสรีภาพและความเป็นอยู่ของประชาชน

¹ พบการสะกดชื่อของฮาระ ทากาชิ (原敬) ด้วยการออกเสียงแบบอิมเป็น “ฮาระ เคอิ” ด้วยเช่นกัน

เมื่อญี่ปุ่นเริ่มประสบปัญหาภาวะเศรษฐกิจตั้งแต่ครั้งหลังของทศวรรษ 1920 เนื่องจากเกิดเหตุการณ์สำคัญที่กระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจสังคมญี่ปุ่นอย่างมาก เช่น แผ่นไหวใหญ่คันโต ค.ศ. 1923 วิกฤตทางการเงินสมัยโชวะ (昭和金融恐慌) ค.ศ. 1927 และวิกฤตเศรษฐกิจตกต่ำครั้งใหญ่ทั่วโลก (世界恐慌) ค.ศ. 1929 นายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีจากพรรคการเมืองไม่สามารถแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจและนำพาประเทศออกจากวิกฤตเหล่านี้ได้ เมื่อกระแสนิยมจากประชาชนที่มีต่อพรรคการเมืองและขบวนการประชาธิปไตยตกต่ำลง พรรคการเมืองฝ่ายประชาธิปไตยจึงหันไปประนีประนอมกับชนชั้นนำและฝ่ายอนุรักษ์นิยมมากขึ้นในช่วงปลายทศวรรษ 1920 ตลอดจนแสดงท่าทีเป็นปฏิปักษ์ต่อผู้นิยมแนวคิดการเมืองฝ่ายซ้ายด้วยการออกกฎหมายรักษาความสงบ (治安維持法) ใน ค.ศ. 1926 กฎหมายฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อปราบปรามขบวนการเคลื่อนไหวที่ต้องการล้มล้างสถาบันจักรพรรดิและระบบทรัพย์สินส่วนบุคคล หรือก็คือกฎหมายปราบปรามผู้มีแนวคิดคอมมิวนิสต์นั่นเอง

4.2 ความเสียหายจากแผ่นดินไหวใหญ่คันโต

แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเกิดขึ้นช่วงปลายสมัยโชวะ เป็นภัยพิบัติครั้งใหญ่ที่สร้างความเสียหายทางสังคม เศรษฐกิจอย่างมหาศาลให้กับญี่ปุ่น ผลกระทบของภัยพิบัตินี้ไม่ได้จำกัดเพียงมิติทางเศรษฐกิจเท่านั้น ในทางการเมือง วัฒนธรรมแผ่นดินไหวใหญ่คันโตเปรียบได้ดังจุดเริ่มต้นของความเสื่อมถอยของกระแสประชาธิปไตยไทย สวนทางกับการฟื้นกลับมาของกระแสชาตินิยมและทหารนิยมในช่วงทศวรรษ 1930 หัวข้อนี้จะอธิบายภาพรวมความเสียหายจากแผ่นดินไหวใหญ่ สภาพเมืองโตเกียวก่อนเกิดเหตุ สาเหตุที่ก่อให้เกิดความเสียหายอย่างรุนแรง จากนั้นจะอภิปรายการนำแผ่นดินไหวใหญ่คันโตไปใช้เป็นสัญลักษณ์เพื่อช่วงชิงอำนาจนำทางการเมืองในหัวข้อ 4.3

4.2.1 ภาพรวมความเสียหายของแผ่นดินไหว

แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นภัยพิบัติที่สร้างความเสียหายให้แก่ญี่ปุ่นมากที่สุดในประวัติศาสตร์ ก่อให้เกิดมูลค่าความเสียหายและจำนวนผู้เสียชีวิตมากกว่าแผ่นดินไหวใหญ่ฮันชิน-อวาจิ ใน ค.ศ. 1995 และแผ่นดินไหวใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงของญี่ปุ่น ใน ค.ศ. 2011 แม้แผ่นดินไหวใหญ่ภาคตะวันออกเฉียงจะมีความรุนแรงมากกว่าคือมีขนาดของแผ่นดินไหวมากที่สุดที่ M9 แต่ความเสียหายที่เกิดขึ้นยังน้อยกว่าแผ่นดินไหวใหญ่คันโต จากข้อมูลในตารางที่ 1 พบว่าประมาณการจำนวนผู้เสียชีวิตและสูญหายจากแผ่นดินไหวใหญ่คันโตมีมากถึง 1.05 แสนคน มากกว่าเหตุแผ่นดินไหวใหญ่อีก 2 ครั้ง ประมาณ 10-20 เท่า มีอาคารบ้านเรือนถูกเผาและทำลายมากถึง 2.9 แสนหลัง มากกว่าเหตุแผ่นดินไหวใหญ่อีก 2 ครั้ง ประมาณ 2-3 เท่า ความเสียหายทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นมีมูลค่า 5.5 พันล้านเยน คิดเป็นร้อยละ 37 ของจีดีพีในขณะนั้น และมีมูลค่ามากกว่างบประมาณของประเทศญี่ปุ่นในปีก่อนหน้าถึง 3.9 เท่า ในขณะที่เหตุแผ่นดินไหวใหญ่อีก 2 ครั้ง สร้างความเสียหายต่อเศรษฐกิจคิดเป็นร้อยละ 2 และ 3 ของจีดีพีเท่านั้น

จากการเปรียบเทียบข้อมูลในตารางที่ 1 สามารถสรุปได้ว่าขนาดความเสียหายและผลกระทบต่อเศรษฐกิจในระยะสั้นหลังจากเกิดแผ่นดินไหวใหญ่คันโตรุนแรงมากกว่าอย่างเทียบไม่ได้ สาเหตุสำคัญประการหนึ่งคือความแตกต่างของรูปแบบความเสียหายจากภัยพิบัติ สาเหตุของการเสียชีวิตในแผ่นดินไหวใหญ่คันโตถึงร้อยละ 90 เกิดจากเพลิงไหม้ ในขณะที่ผู้เสียชีวิตจากเหตุแผ่นดินไหวใหญ่ฮันชิน-อวาจির้อยละ 70 เสียชีวิตจากการขาดอากาศหายใจหรือถูกอาคารทับ และผู้เสียชีวิตจากเหตุแผ่นดินไหวใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงของญี่ปุ่นร้อยละ 90 เสียชีวิตจากการจมน้ำหรือจากคลื่นสึนามิ

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบข้อมูลความเสียหายและผลกระทบต่อเศรษฐกิจสังคมจากแผ่นดินไหวใหญ่คันโต (1923) แผ่นดินไหวใหญ่ฮันชิน-อวาจิ (1995) และแผ่นดินไหวใหญ่ภูมิภาคตะวันออกของญี่ปุ่น (2011) ที่มา : 内閣府政策統括官 (2023)

	แผ่นดินไหวคันโต	แผ่นดินไหวฮันชิน-อวาจิ	แผ่นดินไหวภาคตะวันออก
วันเวลาเกิดเหตุ	1 ก.ย. 1923 เวลา 11:58 น.	17 ม.ค. 1995 เวลา 5:46 น.	11 มี.ค. 2011 เวลา 14:46 น.
ขนาดของแผ่นดินไหว	M7.9	M7.3	M9.0
ผู้เสียชีวิตและสูญหายโดยตรง	ประมาณ 105,000 คน (จากเพลิงไหม้ ร้อยละ 90)	ประมาณ 5,500 คน (จากการขาดอากาศ ร้อยละ 70)	ประมาณ 18,000 คน (จากการจมน้ำ ร้อยละ 90)
ผู้เสียชีวิตที่เกี่ยวข้องจากแผ่นดินไหว	-	900 คน	3,800 คน
ความเสียหายกับอาคารบ้านเรือน	290,000 หลัง	110,000 หลัง	120,000 หลัง
ความเสียหายต่อเศรษฐกิจ	5,500 ล้านบาท	9 ล้านบาท	16 ล้านบาท
จีดีพีในขณะนั้น	14,900 ล้านบาท	522 ล้านบาท	497 ล้านบาท
ความเสียหายเทียบสัดส่วนกับจีดีพี	ร้อยละ 37	ร้อยละ 2	ร้อยละ 3
งบประมาณประจำปี	1,400 ล้านบาท	73 ล้านบาท	92 ล้านบาท

4.2.2 เมืองโตเกียวก่อนเกิดแผ่นดินไหวใหญ่คันโต

แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นภัยพิบัติครั้งใหญ่ที่เกิดขึ้นเมื่อโตเกียวพัฒนากลายเป็น “สังคมเมือง” ภายหลังจากปฏิรูปสู่ความเป็นสมัยใหม่ในสมัยเมจิ อย่างไรก็ตาม สังคมเมืองโตเกียวสมัยใหม่ยังขาดการวางโครงสร้างพื้นฐานและมาตรการรับมือสำหรับเหตุภัยพิบัติขนาดใหญ่ในเมือง ดังนั้นเมื่อเกิดแผ่นดินไหวใหญ่คันโตขึ้น พื้นที่ในเขตเมืองโดยเฉพาะพื้นที่อยู่อาศัยที่มีประชากรหนาแน่นจึงได้รับความเสียหายอย่างรุนแรง โดยเฉพาะความเสียหายจากพายุเพลิงที่ไหม้กระหน่ำทำลายอาคารบ้านเรือน

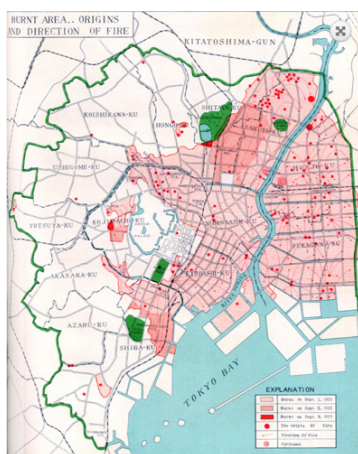
ช่วงต้นศตวรรษที่ 20 สังคมเมืองของโตเกียวขยายตัวเพิ่มมากขึ้นตามการเติบโตของเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของสังคมเมืองโตเกียวในช่วงเวลาดังกล่าวทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางสังคมเศรษฐกิจรูปแบบใหม่ซึ่งต่างไปจากยุคเอโดะ (ค.ศ.1603-1868) ได้แก่ “ความเหลื่อมล้ำในสังคมเมือง” การขยายตัวของระบบรางภายในตัวเมืองโตเกียวตั้งแต่ ค.ศ. 1903 เป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดการเคลื่อนย้ายของประชากรในช่วงทศวรรษ 1900-1910 ให้ขยายออกไปสร้างที่อยู่อาศัยใหม่ในระยะห่างประมาณ 5 กม. จากศูนย์กลางเมือง อย่างไรก็ตาม รัฐบาลไม่สามารถกำกับดูแลการขยายตัวของเมืองให้เป็นระบบระเบียบได้ทั้งหมด ประชากรที่เพิ่มขึ้นมากขึ้นในช่วงดังกล่าวเข้ามาทำงานในภาคอุตสาหกรรมและการค้า ซึ่งขยายตัวจากย่านการค้าเดิมในยุคเอโดะที่เรียกว่า “โจกามาชิ” (城下町) หรือ “เมืองใต้ปราสาท” ออกไปทางทิศเหนือและทิศตะวันออก โดยเฉพาะเขตฮอนโจะ (本所) และฟุคากาวะ (深川) กลายเป็นเขตเมืองใหม่ที่มีความหนาแน่นของประชากรสูงแต่ขาดการจัดระเบียบและการป้องกันอัคคีภัยย่านเหล่านี้จึงมีทั้งพักอาศัยและโรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็กตั้งเบียดเสียดสลับปะปนกัน และกลายเป็นพื้นที่ที่มีความเป็นสลัมสูง (梶田,2019)

อีกทั้งยังขาดโครงสร้างพื้นฐานสำหรับป้องกันอัคคีภัย เช่น การวางแนวกันไฟ การกำหนดความกว้างถนน การเลือกใช้วัสดุทนความร้อนสำหรับโครงสร้างอาคาร พื้นที่เมืองซึ่งขาดการจัดระเบียบเช่นนี้เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ความเสียหายจากเพลิงไหม้ภายหลังจากแผ่นดินไหวใหญ่คันโตลุกลามรุนแรงยากต่อการควบคุม

แม้ญี่ปุ่นจะเคยประสบภัยพิบัติทั้งแผ่นดินไหวและเพลิงไหม้ในเขตเมืองมาหลายครั้งในยุคเอโดะและสมัยเมจิ แต่ความเสียหายที่เกิดขึ้นจากแผ่นดินไหวใหญ่คันโตนั้นรุนแรงเกินกว่าที่มาตรการรับมือภัยพิบัติในสมัยนั้นจะตอบสนองได้ ที่จริงแล้วเหตุเพลิงไหม้ใหญ่ในสมัยเมจิทำให้รัฐบาลญี่ปุ่นและชุมชนในโตเกียววางมาตรการรับมือเพลิงไหม้เอาไว้ในระดับหนึ่ง เช่น การก่อสร้างเมืองจากอิฐในย่านกินซา (ค.ศ. 1870-1875) การประกาศใช้กฎหมายป้องกันอัคคีภัยในกรุงโตเกียว (ค.ศ.1881) กฎหมายผังเมืองและกฎหมายควบคุมอาคารในเมือง (ค.ศ. 1919) มาตรการต่าง ๆ เหล่านี้ช่วยลดความเสียหายของเหตุเพลิงไหม้ที่เกิดขึ้นอยู่บ่อยครั้งในเขตเมืองโตเกียวให้อยู่ในวงจำกัด ขณะเกิดเหตุแผ่นดินไหวใหญ่คันโต หน่วยดับเพลิงของกรมตำรวจมีนักดับเพลิงอยู่ทั้งหมด 824 คน ประจำอยู่ในสถานีดับเพลิง 6 แห่ง มีรถสูบน้ำ 38 คัน รถท่อลำเลียงน้ำ 17 คัน รถบันไดปืนที่สูง 5 คัน นอกจากนั้นยังมีนักดับเพลิงอาสาสมัครอีก 40 กลุ่ม จำนวนคน 1,402 คน พร้อมด้วยรถลากติดตั้งสายฉีดน้ำจากปั๊มมือ 120 คัน เป็นกำลังดับเพลิงสำรองอาสาสมัครดับเพลิงเหล่านี้เป็นช่างฝีมือที่กระจายตัวอาศัยอยู่ภายในย่านต่าง ๆ (内閣府政策統括官,2007; 鈴木淳,2016; ชูซูกิ,2023) แต่อุปกรณ์และกำลังพลสำหรับการป้องกันเพลิงไหม้เหล่านี้ก็ไม่สามารถรับมือกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นทันทีหลังจากแผ่นดินไหวใหญ่

4.2.3 สาเหตุที่ก่อให้เกิดความเสียหายอย่างรุนแรง

แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเกิดขึ้นในวันที่ 1 ก.ย. เวลา 11:58 นาฬิกา เป็นช่วงเที่ยงตรงซึ่งผู้คนกำลังประกอบอาหารสำหรับมื้อกลางวัน เป็นเหตุให้เกิดแก๊สรั่วและเพลิงไหม้ลุกลามจากย่านการค้าและชุมชนแออัดในตัวเมือง โดยเฉพาะทางฝั่งทิศเหนือและตะวันออก ภาพที่ 1 แสดงพื้นที่กรุงโตเกียวที่ถูกเผาทำลายหลังแผ่นดินไหวใหญ่ (พื้นที่สีแดง) จุดวงกลมภายในพื้นที่สีแดงแสดงถึงตำแหน่งที่เป็นจุดกำเนิดเพลิง โดยมีเส้นโค้งหัวลูกศรลากออกจากจุดกำเนิดเพลิงแสดงทิศทางการลุกลามของไฟ เพลิงลุกไหม้ต่อเนื่องกันนานถึงเกือบ 3 วัน สร้างความสูญเสียมากกว่าผลกระทบโดยตรงจากแผ่นดินไหวหลายสิบเท่า เกิดไฟไหม้รอบกรุงโตเกียวทั้งหมด 134 แห่ง อาณาบริเวณที่ถูกทำลายคิดรวมเป็นพื้นที่ถึงร้อยละ 43 ของกรุงโตเกียว (内閣府政策統括官,2007)

ภาพที่ 1 พื้นที่กรุงโตเกียวที่ถูกเผาทำลายหลังแผ่นดินไหวใหญ่ (พื้นที่สีแดง)
ที่มา : Oldtokyo (2023)

แผ่นดินไหวทำให้ระบบท่อน้ำประปาเสียหายจึงยากที่หน่วยดับเพลิงและอาสาสมัครในชุมชนจะควบคุม เปลวเพลิงไว้ตั้งแต่ช่วงเริ่มเกิดเหตุ ไฟลุกลามขึ้นทันทีหลังแผ่นดินไหวแล้วขยายตัวกลายเป็นพายุเพลิงโหมกระหน่ำ ทำลายซากปรักหักพังอย่างรุนแรงในวันแรก แม้เปลวเพลิงจะอ่อนกำลังลงแต่ก็ยังลุกลามติดต่อกันจนถึงช่วงเที่ยง ของวันที่ 3 ก.ย. กินเวลานานถึง 46 ชั่วโมงกว่าจะสงบลง แผ่นดินไหวทำให้บ้านเรือนที่ส่วนใหญ่ทำจากไม้พังทลาย ลงกลายเป็นเชื้อเพลิงอย่างดี โดยเฉพาะพื้นที่ในเขตอาซากุสะ (浅草) คันดะ (神田) และฮอนโจะที่พื้นดินอ่อนนุ่มกว่า บริเวณอื่นเนื่องจากเป็นดินปากแม่น้ำ นอกจากนี้ สาเหตุอีกประการหนึ่งที่เปลวเพลิงขยายวงกว้างและไม่ยอมสงบลง เนื่องจากมีกระแสมแมแปรปรวนรุนแรงในวันที่ 1 และ 2 ก.ย. กระแสมกรรโชกเปลี่ยนทิศทางไปมาอยู่ตลอดเวลา ยากต่อ การคาดเดาเส้นทางการลุกลามของไฟ ส่งผลให้มีผู้บาดเจ็บและเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก (東京百年史編集委員会, 1973; 内閣府政策統括官, 2007)

คนญี่ปุ่นในสมัยนั้นส่วนใหญ่ยังชนสัมภาระของใช้ในครัวเรือนติดตัวออกไปเมื่อเกิดไฟไหม้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ที่อาศัยในบ้านเช่าหรือห้องเช่า พวกเขาคิดว่าหากนำทรัพย์สินออกไปได้ทั้งหมดก็จะไม่เกิดความเสียหายใดเลย แม้ว่า บ้านจะถูกไฟไหม้ก็ตาม ธรรมเนียมปฏิบัตินี้ดำเนินสืบมาตั้งแต่ในอดีต แต่ด้วยการพัฒนาทางสังคมเศรษฐกิจและ การเกิดไฟไหม้ครั้งใหญ่ลดน้อยลงหลังจากเริ่มใช้ระบบประปาสมัยใหม่ใน ค.ศ. 1898 ทำให้ปริมาณข้าวของในครัวเรือน ที่สะสมเอาไว้เพิ่มมากขึ้น ขณะนั้นโตเกียวมีเกวียนลากมือถึง 80,000 คัน ดังนั้นคนที่สามารถใช้เกวียนได้ก็จะบรรทุก ของใช้ในบ้านออกไป ในขณะที่คนไม่สามารถทำเช่นนั้นได้ก็จะขนของใช้ในบ้านออกไปวางไว้ในที่โล่ง เป็นผลให้ถนน และพื้นที่โล่งเต็มไปด้วยสัมภาระของผู้อพยพ สัมภาระเหล่านี้เป็นเชื้อเพลิงอย่างดีเมื่อไฟลามมาถึง

สาเหตุอีกประการหนึ่งที่เร่งการขยายตัวของไฟและทำให้ผู้คนไม่สามารถหลบหนีได้คือสะเก็ดไฟ ข้าวของ ที่ลุกไหม้จะลอยขึ้นสู่ท้องฟ้าแล้วร่วงตกลงมาตามทิศทางลม สะเก็ดไฟที่เกิดจากข้าวของที่ลุกไหม้เหล่านี้จะมี ขนาดใหญ่แตกต่างกันไป หากตกลงมาบนหลังคาบ้านอย่างต่อเนื่อง หลังคาก็จะลุกไหม้ตามไปด้วย ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านที่อยู่ใต้ลมจึงปีนขึ้นไปบนหลังคาพร้อมด้วยไม้กวาดและน้ำเพื่อปิดสิ่งของที่ตกลงมาและดับไฟทันทีที่เริ่ม ลุกไหม้ หากมีกระเบื้องอยู่บนหลังคาโอกาสที่หลังคาจะติดไฟจากข้าวของที่ตกลงมาเหล่านี้ก็จะลดลง ดังนั้นตั้งแต่ สมัยเอโดะจึงมีทั้งคำแนะนำและบางครั้งก็เป็นคำสั่งให้ปุกระเบื้องบนหลังคา และเมื่อไฟไหม้เริ่มลดน้อยลงในเวลา ต่อมาผู้คนก็เลิกปีนขึ้นไปบนหลังคา ทว่าเมื่อสิ่งปลูกสร้างถล่มลงมาหรือกระเบื้องมุงหลังคาร่วงลงมาเนื่องจาก แรงสั่นสะเทือน ความเสี่ยงที่จะเกิดสะเก็ดไฟก็จะเพิ่มขึ้นอย่างมาก

เมื่อเกิดแผ่นดินไหวและเพลิงไหม้ขนาดใหญ่ลุกลามขึ้นกลางกรุงโตเกียว ย่านที่มีประชากรแออัดหนาแน่น อย่างฮอนโจะ อาซากุสะ คันดะ และฟุคากาวะจึงเกิดความสับสนอลหม่านขึ้นอย่างรวดเร็ว ผู้คนอพยพหนีตายทั้ง ๆ ที่ยังหลงทิศหลงทาง ไม่รู้ว่าจะเคลื่อนตัวฝ่าฝูงพวกเขาคนที่แตกตื่นไปทางใดดี พื้นที่ที่ตำรวจสามารถเข้าถึงได้ก็พอจะ ควบคุมความโกลาหลได้ในระดับหนึ่ง มีรายงานว่าตำรวจพยายามส่งเสียงนำทางให้ผู้อพยพเคลื่อนย้ายไปยังสถานที่ ปลอดภัย เช่น สวนสาธารณะ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำสุมิเดะ หรือพื้นที่เปิดต่าง ๆ ทว่าสำหรับพื้นที่ที่ไม่สามารถควบคุม ฝูงชนได้ การอพยพของผู้ประสบภัยเป็นไปอย่างโกลาหลและเกิดโศกนาฏกรรมอันน่าสะเทือนใจหลายพื้นที่ หนึ่งใน พื้นที่ที่เกิดการสูญเสียครั้งใหญ่จากภัยพิบัติครั้งนี้คือเหตุเพลิงไหม้ที่โรงงานผ้าฮอนโจะ (本所被服廠) ภายในพื้นที่ ประมาณ 1 เฮกเตอร์ของโรงงาน มีผู้อพยพหลายหมื่นคนหลังไหลกันเข้ามาหลบภัยอย่างเบียดเสียดแออัดโดยไร้การ ควบคุมดูแล ดังนั้น เมื่อพายุเพลิงลุกลามเข้าโอบล้อมเส้นทางอพยพรอบโรงงานผ้าจนหมด จึงทำให้มีผู้เสียชีวิต อย่างน่าสลดใจภายในโรงงานและบริเวณใกล้เคียงถึงราว 4 หมื่นคน (ชูซูกิ, 2023)

4.3 การเมืองวัฒนธรรมในแผ่นดินไหวใหญ่คันโต

4.3.1 การตีความแผ่นดินไหวใหญ่ : จากทัศนะสวรรค์สู่การฟื้นฟูจิตวิญญาณ

หลังจากแผ่นดินไหวใหญ่คันโตผ่านพ้นไปได้ระยะหนึ่ง ชนชั้นนำในสังคมญี่ปุ่นแสดงความเห็นต่อภัยพิบัติครั้งนี้เพื่อเผยแพร่ความเชื่อทางการเมืองของตน บางคนตีความเหตุการณ์แผ่นดินไหวใหญ่ว่าเป็น “ทัศนะสวรรค์” (天譴) ทั้งแผ่นดินไหวและไฟไหม้เป็นภัยพิบัติจากสวรรค์เพื่อลงโทษชาวญี่ปุ่น และเตือนให้ญี่ปุ่นเปลี่ยนแปลงประเทศไปในทิศทางใหม่ เพราะชาวญี่ปุ่นในสังคมเมืองกำลังหลงไหลไปกับวัฒนธรรมตะวันตก หลักปัจเจกนิยม และวัตถุนิยม-บริโภคนิยมมากเกินไป พวกเขาเรียกร้องว่าถึงเวลาแล้วที่ประชาชนชาวญี่ปุ่นต้องตื่นจากความลุ่มหลงในกระแสวัฒนธรรมตะวันตกและหวนกลับคืนสู่ค่านิยมแบบญี่ปุ่น

ชนชั้นนำและปัญญาชนพยายามเรียกร้องให้คนญี่ปุ่นตระหนักว่า การยึดติดกับวัฒนธรรมตะวันตก หลักปัจเจกนิยมและวัตถุนิยม-บริโภคนิยมนำมาซึ่งความเสื่อมโทรมทางศีลธรรมและความเหลื่อมล้ำในสังคมเมือง พวกเขาอ้างว่าญี่ปุ่นได้สูญเสียคุณค่าทางศีลธรรม เช่น การเสียสละ ความภักดี การประหยัสดอดออม และการเชื่อฟังแบบค่านิยมของญี่ปุ่นสมัยเมจิไปแทบหมดสิ้นแล้ว บางคนถึงขั้นกล่าวว่าภัยพิบัติเป็นความชั่วร้ายที่จำเป็นเพื่อทำลายบริเวณที่เสื่อมโทรมที่สุดของประเทศ ได้แก่ย่านศูนย์กลางเมืองและแหล่งบันเทิงริมน้ำทางตะวันออกของโตเกียว แม้ว่าข้อวิพากษ์เหล่านี้จะไม่ใช้เรื่องใหม่ในทศวรรษ 1920 แต่เหตุแผ่นดินไหวกลายเป็นตัวกระตุ้นให้เสียงแห่งความไม่พอใจของชนชั้นนำที่มีต่อความเสื่อมโทรมทางศีลธรรมของเหล่าเศรษฐีใหม่และชนชั้นกลางใหม่ดังกึกก้องและแผ่กระจายออกไปเป็นวงกว้างหลังจากเกิดภัยพิบัติ

ยาสุฮิเมะ ฟูกาซากุ (深作安文, ค.ศ. 1874-1962) ศาสตราจารย์ด้านปรัชญา “สำนักมิตะ” (水戸学) เห็นว่าหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 1 ศีลธรรมในสังคมญี่ปุ่นเสื่อมทรามลงอย่างมาก เขาเป็นหนึ่งในนักคิดที่พยายามเชื่อมโยงว่าแผ่นดินไหวใหญ่เป็นโอกาสที่ทำให้ประชาชนตระหนักถึงความเสื่อมทรามนี้ โดยแสดงความเห็นว่า “...หากย้อนพินิจถึงสถานการณ์ของค่านิยมในสังคมของเราก่อนเกิดแผ่นดินไหว...การตีความว่าภัยพิบัติเป็นหนึ่งในแผนการของเทพเจ้าก็ไม่ใช่คำพูดไร้สาระจนเกินไป” เขาเสนอว่า “สวรรค์ใช้ค้อนยักษ์ฟาดลงมาเพื่อเผ่าพันธุ์ของพวกเรา ปลูกให้พวกเราฟื้นคืนจากความเกียจคร้าน และกระตุ้นให้นึกถึงการกระทำในครั้งอดีตของพวกเรา” (深作, 1924, p.126) ยาสุฮิเมะเสนอว่ารัฐควรฉวยโอกาสนี้ดำเนินนโยบายเพื่อแทรกแซงการใช้ชีวิตอย่างฟุ่มเฟือยของชาวญี่ปุ่นด้วยการขึ้นกำแพงภาษีสำหรับสินค้านำเข้าฟุ่มเฟือย และกำจัดความชั่วร้ายจากพฤติกรรมบริโภคนิยมที่ทำให้ชาติอ่อนแอ ยาสุฮิเมะย้ำว่ารัฐควรทำหน้าที่เผยแพร่เรื่องราวการเสียสละ การอดออม และความขยันหมั่นเพียรไปสู่สังคมวงกว้างให้มากยิ่งขึ้น ทั้งยังเรียกร้องให้เจ้าหน้าที่ของรัฐสนับสนุนโครงการฟื้นฟูจิตวิญญาณผ่านสื่ออย่างหลากหลาย เช่น ละครเวที ภาพยนตร์ ดนตรี สิ่งพิมพ์ การบรรยายสาธารณะ พิพิธภัณฑสถาน และห้องสมุด (深作, 1924, pp.173-180)

อูงากิ คาซุชิเงะ (宇垣一成, ค.ศ. 1868-1956) นายพลแห่งกองทัพบกญี่ปุ่นเชื่อว่าแผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นทัศนะสวรรค์เพื่อลงโทษพฤติกรรมของชาวญี่ปุ่นในสมัยนั้น ภัยพิบัติเป็นดังเสียงปลุกให้ชาวญี่ปุ่นฟื้นคืนจากวิถีชีวิตที่หลงใหลกับวัตถุนิยม เขาวิจารณ์ว่านายทุนในสมัยนั้นกลายเป็นกลุ่มคนที่ร่ำรวยเกินไป และสนใจแต่การทำเงินเพื่อแสวงหาความฟุ่มเฟือยอย่างไม่มีขอบเขตซึ่งทำให้รัฐอ่อนแอลง ในสายตาของเขา กลุ่มนายทุนเป็นผู้ก่อให้เกิดความเสื่อมทรามทางศีลธรรม โดยที่รัฐบาลและนักการเมืองก็ไม่สามารถหรือไม่ปรารถนาจะแก้ไข อูงากิเชื่อว่าแผ่นดินไหวใหญ่เป็นโอกาสในการปรับปรุงประเทศ และเรียกร้องให้รัฐบาลดำเนินการปรับปรุงศีลธรรมและฟื้นฟูจิตวิญญาณของชาติอย่างแข็งขันหลังเกิดภัยพิบัติ (宇垣, 1954, p.445)

ทาคาซิมะ เฮซาบูโร (高島平三郎, ค.ศ. 1865-1946) นักวิชาการด้านการศึกษาเด็กเสนอว่า รัฐบาลควรเริ่มปรับปรุงทัศนคติของเด็กและพ่อแม่เสียใหม่ตั้งแต่ภายในครอบครัว ทาคาซิมะเสนอแนวทางการปฏิบัติอันเรียบง่าย แต่สามารถช่วยปรับปรุงทัศนคติและค่านิยมของชาวญี่ปุ่นให้ห่างไกลความฟุ้งเฟ้อได้ ทาคาซิมะเชื่อว่ารัฐบาลสามารถใช้ภัยพิบัติครั้งนี้เป็นแรงกระตุ้นทำให้จิตวิญญาณของชาติเข้มแข็งขึ้น จึงเป็นโอกาสอันดีที่จะกระตุ้นให้ทุกคนตั้งปณิธาน เลิกนิสัยที่ไม่ดี และเริ่มต้นวิถีชีวิตที่ดีเสียใหม่ นอกจากนั้น เขายังเชื่อว่าการย้ายเดือนให้เด็ก ๆ ระวังถึงความน่าหวาดกลัวและการสูญเสียในเหตุแผ่นดินไหวใหญ่นี้ผ่านการรำลึกในรูปแบบต่าง ๆ เป็นสิ่งสำคัญ ทาคาซิมะเสนอแนวทางการปฏิบัติที่เรียบง่าย เช่น ส่งเสริมให้ทุกคนรอบครัวรับประทานเฉพาะข้าวกล้องเพียงอย่างเดียว ในวันที่ 1 ของทุกเดือน เพื่อระลึกถึงแผ่นดินไหวใหญ่คันโต (Takashima, 1923 อ้างตาม Schencking, 2008, pp.308-309)

กระทั่งปัญญาชนหัวก้าวหน้าหรือปัญญาชนฝ่ายซ้ายก็แสดงความเห็นว่าแผ่นดินไหวใหญ่คันโตอาจเป็นสัญลักษณ์เพื่อนำไปสู่การพัฒนาสังคมญี่ปุ่นเช่นกัน ฟูกุตะ โทกุโซ (福田徳三, ค.ศ. 1874-1930) นักเศรษฐศาสตร์ ผู้บุกเบิกวิชาเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่ของญี่ปุ่น เชื่อว่าแผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นโอกาสที่จะชำระล้างโตเกียวและญี่ปุ่นทั้งประเทศ เพราะย่านเร็นริมย์ทางฝั่งตะวันออกของโตเกียวทำให้ญี่ปุ่นทั้งประเทศแปดเปื้อน สำหรับเขาโตเกียวเป็นจุดเริ่มต้นและศูนย์กลางของสิ่งชั่วร้าย เขาเสนอให้พิจารณาเพลิงไหม้ครั้งใหญ่ที่เกิดขึ้นนี้ในทางบวก และเชื่อว่ภัยพิบัติเป็นรูปแบบหนึ่งของการลงโทษจากสวรรค์ เพลิงไหม้ในภูมิภาคคันโตเกิดขึ้นเพื่อเผาทำลายซากปรักหักพังของญี่ปุ่นยุคเก่า เหมือนดังเช่นไฟไหม้ครั้งใหญ่ที่ลอนดอนใน ค.ศ. 1666 เพื่อกำจัดภัยจากเชื้อกาโรครซึ่งเกิดขึ้นในปีก่อนหน้า (福田, 1923, pp.9-13)

อาเบะ อิโซโอะ (安部磯雄, ค.ศ. 1865-1949) เป็นนักสังคมนิยมคริสเตียนและในเวลาต่อมาได้ดำรงตำแหน่งที่ปรึกษาพรรคสังคมนิยมญี่ปุ่น อาเบะระณรงค์เพื่อการยกเลิกการค้าประเวณี และผลักดันการขยายสถานพยาบาลและสวัสดิการจากภาครัฐมาตั้งแต่สมัยเมจิในฐานะนักปฏิรูปสวัสดิภาพสังคม เขาเชื่อว่าแผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นพรจากพระเจ้า เป็นโอกาสในการสร้างเมืองใหม่และการปฏิรูปในหลากหลายมิติ การล่มสลายของโตเกียวจึงสร้างโอกาสที่หาได้ยากสำหรับการสร้างเมืองหลวงในอุดมคติขึ้นใหม่ ตลอดจนเป็นโอกาสในการฟื้นฟูจิตวิญญาณและศีลธรรมของชาวญี่ปุ่นด้วย (安部, 1923, 17-23)

ความคิดเห็นเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำและปัญญาชนญี่ปุ่นพยายามตีความแผ่นดินไหวใหญ่คันโตเพื่อเผยแพร่วาทกรรมเรื่องความเสื่อมทรามทางศีลธรรมในสังคม และระณรงค์ให้เกิดการฟื้นฟูศีลธรรมและจิตวิญญาณของคนในชาติ ควบคู่ไปกับการฟื้นฟูบ้านเมืองที่ได้รับ ความเสียหายจากภัยพิบัติ ความพยายามในการสร้างความหมายให้แก่แผ่นดินไหวใหญ่คันโตในช่วงเวลานี้ส่งผลให้การฟื้นฟูจิตวิญญาณของชาติกลายเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจในสังคมอย่างกว้างขวาง และถูกนำมาเชื่อมโยงกับการสร้างอุดมการณ์ชาตินิยมในเวลาต่อมา

โอภาวะ ชูเม (大川周明, ค.ศ. 1886-1957) หนึ่งในผู้นำทางความคิดของลัทธิฟาสซิสต์ญี่ปุ่นได้อาศัยกระแสความสนใจของสังคมต่อประเด็นการฟื้นฟูจิตวิญญาณของชาติที่เกิดขึ้นหลังจากเหตุแผ่นดินไหวใหญ่คันโตเพื่อสนับสนุนแนวคิด “ญี่ปุ่นนิยม” (日本主義) ของเขาดังข้อความในบทนำของ 『日本精神研究』 (1927) ว่า “การฟื้นฟูจิตวิญญาณ” (精神復興) เป็นหัวข้อที่กล่าวถึงกันบ่อยครั้งนับตั้งแต่เกิดแผ่นดินไหวใหญ่คันโตอย่างไรก็ดี ผมกลับเห็นว่ามาตรการเพื่อฟื้นฟูที่ได้ดำเนินการกันมาหลายอย่างนั้นล้วนมองข้ามประเด็นที่เป็นสาระสำคัญ จึงไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้จนถึงต้นตอ เปรียบได้ดังการนำคำสอนหลักศีลธรรมที่เขียนในตำราจริยศาสตร์ไปปิดประกาศบนขบวนรถไฟ แม้ว่าจะไม่ทำให้ผู้ใดเสียหายแต่ก็หาประโยชน์อันใดมิได้ หากปรารถนาจะฟื้นฟูจิตวิญญาณให้สำเร็จจริง จำเป็นต้องเข้าใจถึงแก่นแท้ของจิตวิญญาณที่ต้องการจะฟื้นฟูอย่างถ่องแท้... ผมเชื่อว่าการฟื้นฟูจิต

วิญญาณนี้หมายถึงการฟื้นฟู “จิตวิญญาณของญี่ปุ่น” (日本精神) และเพื่อจะฟื้นฟูจิตวิญญาณของญี่ปุ่น เราจะต้องเข้าใจแก่นแท้ของจิตวิญญาณของญี่ปุ่นให้ถูกต้องและแน่นอนเสียก่อน ในตอนนี้ผมเห็นว่าสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์และบริสุทธิ์เหนือสิ่งอื่นใดคือการอบรมสั่งสอนเรื่องจิตวิญญาณของญี่ปุ่น นอกจากนั้นแล้วก็คือการพัฒนาและทำให้ชาติญี่ปุ่นสมบูรณ์ (日本国家の成満)” (大川,1927,p.114)

โอกาว่าเป็นปัญญาชนนิยมแนวคิดชาวจัด สนใจแนวคิด “เอเซียนิยม” (亜細亜主義) และญี่ปุ่นนิยมมาตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เขาเสนอความคิดผ่านทางข้อเขียนหลายชิ้นเพื่อเรียกร้องให้สังคมญี่ปุ่นเลิกพัฒนาประเทศตามอย่างชาติตะวันตก และหวนกลับคืนสู่รากเหง้าของวิถีแห่งความเป็นญี่ปุ่น ซึ่งจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้ญี่ปุ่นก้าวสู่ความเป็นชาติมหาอำนาจที่ยิ่งใหญ่กว่า เขาเชื่อว่าชาติตะวันตกกำลังตกต่ำลงภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เพราะการยึดมั่นในแนวคิดเสรีนิยมและทุนนิยมแบบตะวันตกเป็นต้นตอให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชนชั้นและเชื้อชาติ ในงานเขียน 『日本文明史』 ซึ่งเผยแพร่ครั้งแรกใน ค.ศ. 1921 โอกาเวเคยเสนอว่า “ญี่ปุ่นควรเลิกสรรเสริญและหวาดกลัวต่อตะวันตกอย่างไม่มีลืมหูลืมตา และหันกลับมาทำความเข้าใจจิตวิญญาณของญี่ปุ่นอย่างลึกซึ้ง เราต้องทุ่มเทความพยายามอย่างไม่มีสิ้นสุดเพื่อแสวงหาสิ่งล้ำค่าที่สุดจากภายในวิญญาณของญี่ปุ่น...” ภายหลังเหตุการณ์การบุกแมนจูเรียใน ค.ศ. 1931 คำว่า “จิตวิญญาณของญี่ปุ่น” ของโอกาเวกลายเป็นคำที่นิยมแพร่หลายมากในหมู่ชาวญี่ปุ่นรุ่นใหม่ (子安,2016)

4.3.2 การฟื้นฟูจิตวิญญาณของชาติโดยรัฐบาล

หลังจากเหตุแผ่นดินไหวใหญ่สงบลงไม่นาน รัฐบาลญี่ปุ่นได้ดำเนินนโยบายทางวัฒนธรรมซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการสร้างวาทกรรมเพื่อปรับปรุงค่านิยมทางศีลธรรมและฟื้นฟูจิตวิญญาณของชาติ ได้แก่ การออกแถลงการณ์ “พระราชดำรัสว่าด้วยการปลุกฝังจิตวิญญาณแห่งชาติ” และการจัดพิมพ์ *เอกสารการเรียนรู้เกี่ยวกับภัยพิบัติ*

4.3.2.1 พระราชดำรัสว่าด้วยการปลุกฝังจิตวิญญาณแห่งชาติ (国民精神作興ニ関スル詔書)

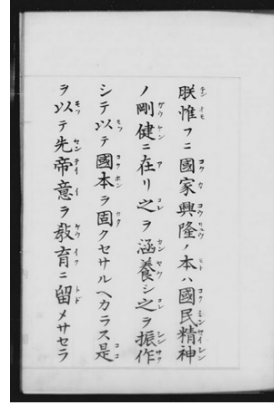
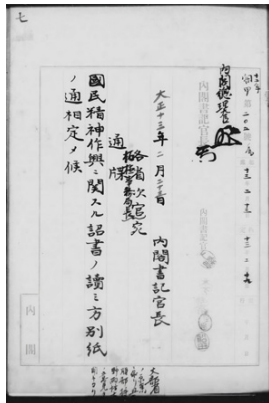
รัฐบาลญี่ปุ่นตอบสนองต่อข้อกังวลเกี่ยวกับค่านิยมทางศีลธรรมในสังคม โดยใช้แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นโอกาสในการส่งเสริมค่านิยมทางศีลธรรมและปลุกฝังความภักดีต่อจักรพรรดิ รัฐบาลญี่ปุ่นได้ออกแถลงการณ์ “พระราชดำรัสขององค์จักรพรรดิ” (詔書) ว่าด้วย “การปลุกฝังจิตวิญญาณแห่งชาติ” (国民精神作興ニ関スル詔書)² ณ วันที่ 10 พฤศจิกายน ค.ศ. 1923 พระราชดำรัสฉบับนี้สื่อสารอย่างชัดเจนให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างความเข้มแข็งของชาติกับการกระทำและจิตวิญญาณของพลเมืองแห่งชาติ เนื้อหากล่าวถึงความสำคัญของการปฏิบัติตามหลักความจงรักภักดีและขยันหมั่นเพียรซึ่งเป็นสิ่งที่จักรพรรดิเมจิเคยเน้นย้ำเอาไว้ ทว่าเมื่อกาลเวลาผ่านไปชาวญี่ปุ่นมีการศึกษามากขึ้นแต่กลับปล่อยปละละเลย ประพฤติตัวเหลวไหลตามอำเภอใจตามกระแสนิยมมากขึ้น โดยมีเนื้อหาตอนท้ายของพระราชดำรัสดังนี้

“แก่นแท้ของความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติอยู่ที่ความเข้มแข็งของจิตวิญญาณของชาติ ซึ่งเกิดขึ้นจากการปลุกฝังและส่งเสริมให้เป็นที่ยอมรับแพร่หลายเพื่อทำให้รากฐานของชาติมั่นคง ด้วยเหตุนี้จึงต้องรักษาเจตนารมณ์ของจักรพรรดิองค์ก่อนเอาไว้ในการศึกษา เราต้องปฏิบัติตามคำสอนที่เหล่าจักรพรรดิผู้ก่อตั้งทิ้งไว้...

² 詔書 แปลความหมายแบบตรงตัวจะหมายถึง “เอกสารราชการที่เผยแพร่ต่อสาธารณะโดยจักรพรรดิ” (天皇が発する公文書) (デジタル大辞泉) คล้ายกับ “พระราชกิจจานุเบกษา” ของประเทศไทยซึ่งทำหน้าที่เผยแพร่การประกาศใช้กฎหมายพระราชบัญญัติหรือพระราชกฤษฎีกา จึงนิยมแปล 詔書 เป็นภาษาไทยว่า “พระราชบัญญัติ” อย่างไรก็ดี ในกรณีของ 「国民精神作興ニ関スル詔書」 นั้นมีขนาดเพียง 600 ตัวอักษร และไม่ได้มีเนื้อหาเป็นการประกาศบังคับกฎหมาย แต่มีลักษณะเป็นการแสดงความคิดเห็นหรือให้ข้อเสนอแนะ บทความนี้จึงเลือกใช้คำแปลว่า “พระราชดำรัส” แทน “พระราชบัญญัติ” ที่นิยมใช้แปลโดยทั่วไป

ถ่ายทอดพระราชดำรัสไปสู่ราษฎรของพระองค์ เพื่อเตือนสติให้จงรักภักดีและขยันหมั่นเพียร ศรัทธาต่อคำสอน และวางตนให้ห่างไกลจากความเกียจคร้าน...

แม้วิทยาการจะเจริญก้าวหน้าขึ้นเรื่อย ๆ ตามยุคสมัย อย่างไรก็ตาม ภัยพิบัติที่เกิดขึ้นในสิ่งไร้สาระและตามอำเภอใจเพิ่มมากขึ้นด้วยเช่นกัน หากไม่แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ก็อาจสูญเสียความสำเร็จที่เคยสร้างเอาไว้ในอดีตไปด้วย โดยเฉพาะในเหตุภัยพิบัติครั้งใหญ่ที่เพิ่งเกิดขึ้นนี้ การฟื้นฟูวัฒนธรรมและความเข้มแข็งของชาติจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยจิตวิญญาณของประชาชน บัดนี้ถึงเวลาที่เบื้องบนและเบื้องล่างต้องร่วมมือกัน ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้แล้ว สิ่งที่เราต้องทำต่อไปนี้คือการปฏิบัติตามคำสอนอันศักดิ์สิทธิ์ของจักรพรรดิองค์ก่อนให้บรรลุผลสำเร็จจงมุ่งพัฒนาปัญญาและคุณธรรม เคารงครัดในระเบียบวินัย ไม่หลงระเหิงในทางที่ผิดศีลธรรม ใช้ชีวิตอย่างเรียบง่ายและมั่งคั่ง... พวกเราไม่ควรเห็นแก่ผลประโยชน์เฉพาะหน้าในตอนี้ แต่จงอุทิศตนเองให้กับกิจการทางสังคมเพื่อประโยชน์สาธารณะ และด้วยเหตุนี้จึงควรมุ่งมั่นขยันขันแข็งเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติ...” (国立公文書館, n.d.)³

ภาพที่ 2 และ 3 เอกสาร “พระราชดำรัสว่าด้วยการปลูกฝังจิตวิญญาณแห่งชาติ” พิมพ์เผยแพร่เมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1924

ที่มา : 国立公文書館 (n.d.)

เนื้อหาของ “พระราชดำรัสว่าด้วยการปลูกฝังจิตวิญญาณแห่งชาติ” กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตวิญญาณของประชาชนกับความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติ โดยความเข้มแข็งของจิตวิญญาณของประชาชนเกิดขึ้นจากการจงรักภักดีและการยึดมั่นในศีลธรรมอันดีงามซึ่งเป็นคำสั่งสอนที่ได้รับเป็นมรดกตกทอดมาจากเหล่าจักรพรรดิในอดีตกาล ย่อหน้าหลังของพระราชดำรัสกล่าวถึงผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสู่สังคมสมัยใหม่ซึ่งมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น แต่ทำให้ญี่ปุ่นสูญเสียค่านิยมอันดีงาม และอาจทำลายความสำเร็จของชาติที่เกิดขึ้นมาในอดีตไปด้วย ท่ามกลางภัยพิบัติจากแผ่นดินไหวใหญ่ครั้งนี้ การจะฟื้นฟูประเทศและวัฒนธรรมของชาติให้กลับมารุ่งเรืองต้องได้รับความร่วมมือจากประชาชนทั้งชาติ ประชาชนต้องปฏิบัติตามคำสอนอันศักดิ์สิทธิ์ของอดีตจักรพรรดิ ที่เน้นให้ประชาชนรักษาศีลธรรม ขยันหมั่นเพียร จงรักภักดีต่อราชวงศ์ยามโตะ และเสียสละประโยชน์ส่วนตัวเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชาติ เนื้อหาของ “พระราชดำรัสว่าด้วยการปลูกฝังจิตวิญญาณแห่งชาติ”

³ แปลและเรียบเรียงโดยผู้เขียน

สอดคล้องกับ “พระราชดำรัสว่าด้วยการศึกษา” (教育ニ関スル勅語) ในค.ศ. 1890 ของจักรพรรดิเมจิ (日本書齋株式会社,1910) ที่เน้นให้ตระหนักถึงคุณค่าทางศีลธรรมแบบญี่ปุ่นที่ผสมผสานแนวคิดของจื้อเข้ากับคามจงรักภักดีต่อจักรพรรดิตามแนวคิดแบบชินโต รัฐบาลได้แนบ “พระราชดำรัสว่าด้วยการศึกษา” ไว้ในแบบเรียนวิชาจริยศาสตร์ที่ใช้ในระบบการศึกษาของญี่ปุ่น เพื่อเน้นย้ำถึงความสำคัญของการศึกษาว่าเป็นพื้นฐานในการพัฒนาคนเพื่อรับใช้ชาติและพระจักรพรรดิ กระทั่งยกเลิกไปหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

4.3.2.2 เอกสารการเรียนเกี่ยวกับภัยพิบัติ 『震災に関する教育資料』

รัฐญี่ปุ่นยังส่งเสริมค่านิยมทางศีลธรรมและความจงรักภักดีผ่านทางเอกสารที่กระทรวงศึกษาธิการจัดพิมพ์ขึ้นในชื่อ เอกสารการเรียนเกี่ยวกับภัยพิบัติ 『震災に関する教育資料』 โดยแจกจ่ายเพื่อใช้เป็นแบบเรียนในโรงเรียนทั่วประเทศภายใน 3 เดือน หลังเหตุแผ่นดินไหวใหญ่ เอกสารการเรียนชุดนี้มีทั้งหมด 3 เล่ม เล่มที่ 1 จัดพิมพ์ขึ้นในวันที่ 10 พฤศจิกายนในปีเดียวกัน มีเนื้อหาบรรยายถึงรายละเอียดของความเสียหายจากแผ่นดินไหวใหญ่และข้อมูลทางสถิติของผู้ประสบภัย เอกสารเล่มที่ 2 และ 3 จัดพิมพ์ขึ้นเผยแพร่ก่อนตั้งแต่วันที่ 20 ตุลาคม โดยเนื้อหาในเอกสารทั้ง 2 เล่มหลัง เล่าถึงเรื่องราวการอพยพของประชาชนในช่วงประสบภัยรวมทั้งหมดมากถึง 121 เรื่อง

เนื้อหาในเอกสารเล่มที่ 2 และ 3 เป็นเรื่องเล่าการหลบหนีเพื่อเอาชีวิตรอดจากภัยพิบัติครั้งใหญ่นี้ โดยเรื่องเล่าหลายเรื่องจัดว่าเป็นเรื่องมหัศจรรย์แต่สะท้อนให้เห็นถึงคุณค่าทางศีลธรรมอันดีงามแบบญี่ปุ่น เช่น ความภักดีต่อจักรพรรดิ ความกตัญญู ความเมตตากรุณา ความเสียสละ ความกล้าหาญ และระเบียบวินัยของประชาชนชาวญี่ปุ่น เรื่องเล่าต่าง ๆ ในเอกสารชุดนี้เป็นเรื่องราวของสามัญชนทั่วไป เช่น เด็กหนุ่ม ครูในโรงเรียนท้องถิ่น หรือพนักงานบริษัท รัฐญี่ปุ่นเน้นให้เห็นถึงผลจากกระทำของนครธรรมดาสามัญที่ยึดมั่นในคุณงามความดีและหลักศีลธรรม เพื่อโน้มน้าวให้ผู้อ่านเชื่อว่าทุกคนสามารถแสดงคุณลักษณะดังที่ปรากฏในเรื่องเหล่านี้ได้ เรื่องราวเหล่านี้ชวนให้ผู้อ่านเชื่อว่าเป็นเพราะศีลธรรมอันดีงามที่มีอยู่ในตัวละครแต่ละคนทำให้พวกเขาสามารถผ่านพ้นความทุกข์ยากและประสบความสำเร็จจากภารกิจอันยิ่งใหญ่ต่าง ๆ ได้ รากฐานของเรื่องเล่าใน เอกสารการเรียนเกี่ยวกับภัยพิบัติ จึงเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความพยายามของรัฐบาลในการฟื้นฟูค่านิยมสมัยเมจิและการฟื้นฟูจิตวิญญาณของญี่ปุ่นผ่านทางเรื่องเล่าเกี่ยวกับแผ่นดินไหวใหญ่คันโตให้แก่เด็กนักเรียน (Borland,2005,pp.26-27)

“เสียงของพระบรมฉายาลักษณ์” 「『御眞影』の一聲」 เป็นเรื่องเล่าใน เอกสารการเรียนเกี่ยวกับภัยพิบัติ เล่ม 3 ที่ยกย่องคุณสมบัติความกล้าหาญ ความอดทน และความมีระเบียบวินัยของประชาชนญี่ปุ่นได้อย่างน่าสนใจ เรื่องสั้นขนาด 3 หน้าบอกเล่าเหตุการณ์หลังเกิดแผ่นดินไหวของครูโรงเรียนประถมเคียวบาชิ 5 คน พวกเขาพยายามหลบหนีจากหนีเพลิงไหม้ที่โอบล้อมเข้ามาพร้อมด้วยภาพพระบรมฉายาลักษณ์ของจักรพรรดิประจำโรงเรียน ครูทั้งห้าอพยพหนีท่ามกลางความโกลาหล จนมาถึงถนนที่เนืองแน่นไปด้วยฝูงชนในย่านฮงชิบะและไม่สามารถเคลื่อนที่ต่อไปได้ เปลวไฟโอบล้อมเข้ามาจนกล่องไม้ที่บรรจุพระบรมฉายาลักษณ์ของจักรพรรดิเริ่มติดไฟขึ้น ขณะที่พวกเขาคิดว่าคงไม่รอดชีวิตแล้วก็มีครูคนหนึ่งตะโกนขึ้นมาว่า “นี่คือภาพพระบรมฉายาลักษณ์ โปรดหลีกเลี่ยงให้เราด้วย” ทันใดนั้นผู้คนที่กำลังอพยพหนีตายอย่างโกลาหลกลับพร้อมใจกันเปิดทางให้แก่ภาพพระบรมฉายาลักษณ์ เมื่อพวกเขาเคลื่อนไปจนติดกลางฝูงชนอีกครั้งก็ตะโกนเช่นเดิมอีกว่า “นี่คือภาพพระบรมฉายาลักษณ์ โปรดหลีกเลี่ยงให้เราด้วย” ฝูงชนก็เปิดทางให้อีกครั้งจนพวกเขาสามารถหลบหนีมาถึงศาลเจ้าเมจิได้อย่างปลอดภัยพร้อมภาพพระบรมฉายาลักษณ์ ในตอนจบของเรื่องครูคนหนึ่งถึงกับหลั่งน้ำตาออกมาขณะกล่าวว่า “นี่ต้องเป็นเพราะจิตวิญญาณแห่งยามาโตะ (大和魂) เป็นแน่ ไม่ใช่เพราะพลังของพวกเราหรอก หากแต่เป็นเพราะพลังของประชาชาติยามาโตะ (大和国民) ที่ช่วยปกป้องภาพพระบรมฉายาลักษณ์ให้ปลอดภัย” (文部省普通学務局,1923 p.9)

“พระราชดำรัสว่าด้วยการปลูกฝังจิตวิญญาณแห่งชาติ” และ *เอกสารการเรียนรู้เกี่ยวกับภัยพิบัติ* เป็นตัวอย่างนโยบายของรัฐญี่ปุ่นที่ใช้แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นสัญลักษณ์เพื่อเผยแพร่ว่าทกรรมทางการเมือง รัฐบาลพยายามปลูกฝังศีลธรรมและหลอมหลวมจิตใจของประชาชนเพื่อการฟื้นฟูจิตวิญญาณของชาติ โดยเอกสารทั้ง 2 ชิ้นที่ยกมาเป็นตัวอย่างต่างมีเนื้อหาชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างความเข้มแข็งของชาติกับหลักศีลธรรมและสถาบันจักรพรรดิ และพยายามตอกย้ำว่าคุณค่าที่เป็นแก่นแท้ของความเป็นญี่ปุ่นเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้ประเทศชาติเจริญรุ่งเรืองและนำประเทศผ่านพ้นวิกฤตซึ่งรวมไปถึงภัยพิบัติด้วย

5. สรุป

แผ่นดินไหวใหญ่คันโตไม่เพียงเป็นภัยพิบัติที่สร้างความเสียหายทางกายภาพเท่านั้น แต่ยังถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ในการสร้างวาทกรรมเพื่อสนับสนุนอุดมการณ์ทางการเมืองได้อีกด้วย แผ่นดินไหวใหญ่คันโตเป็นภัยพิบัติที่สร้างความเสียหายให้แก่ญี่ปุ่นมากที่สุดในประวัติศาสตร์ มีลักษณะเด่นคือเกิดเพลิงไหม้ขนาดใหญ่เผาทำลายอาคารบ้านเรือนและคร่าชีวิตผู้คนในโตเกียวมากยิ่งขึ้นกว่าการทำลายจากแผ่นดินไหวโดยตรงหลายสิบเท่า นับเป็นความเสียหายจากแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ญี่ปุ่น ชนชั้นนำญี่ปุ่นได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับแผ่นดินไหวเพื่อขยายวาทกรรมที่สนับสนุนความคิดทางการเมืองของตน หลายคนตีความแผ่นดินไหวว่าเป็นทัณฑ์จากสวรรค์เพื่อลงโทษชาวญี่ปุ่น และเตือนให้ญี่ปุ่นเปลี่ยนแปลงประเทศไปในทิศทางใหม่ พวกเขาเสนอว่าภัยพิบัติจากแผ่นดินไหวและเพลิงไหม้ครั้งใหญ่นี้อาจใช้เป็นสัญลักษณ์เพื่อกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงค่านิยมและจิตวิญญาณของประชาชน และเรียกร้องให้รัฐบาลใช้โอกาสจากภัยพิบัติแผ่นดินไหวใหญ่นี้ เพื่อกำจัดความชั่วร้ายจากพฤติกรรมบริโภคนิยมที่ทำให้ชาติอ่อนแอ ด้านรัฐญี่ปุ่นพยายามฟื้นฟูศีลธรรมและจิตวิญญาณของชาติผ่านทางนโยบาย เช่น การออกแถลงการณ์พระราชดำรัสว่าด้วยการปลูกฝังจิตวิญญาณแห่งชาติ ซึ่งเน้นความเชื่อมโยงระหว่างความเข้มแข็งของชาติกับจิตวิญญาณของพลเมืองแห่งชาติ หรือการจัดพิมพ์ *เอกสารการเรียนรู้เกี่ยวกับภัยพิบัติ* เผยแพร่เพื่อเน้นย้ำและปลูกฝังคุณค่าทางศีลธรรมและอุดมการณ์ชาตินิยมญี่ปุ่น

การศึกษาการเมืองวัฒนธรรมในแผ่นดินไหวใหญ่คันโตพบว่า ผลกระทบของภัยพิบัติอาจยังคงเกิดขึ้นสืบเนื่องต่อไป แม้ว่าภัยพิบัติในฐานะปรากฏการณ์ธรรมชาติจะสิ้นสุดลงแล้วก็ตาม การทำลายล้างที่มีผู้คนเสียชีวิตมากมายมหาศาลในนามของแผ่นดินไหวสามารถนำไปใช้เป็นสัญลักษณ์เพื่อส่งเสริมศีลธรรมและอุดมการณ์ชาตินิยมได้ในกรณีของแผ่นดินไหวใหญ่คันโตการตอบสนองของสังคมได้สะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์ชาตินิยมที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในกลุ่มชนชั้นนำและปัญญาชนอยู่ การเมืองวัฒนธรรมในแผ่นดินไหวใหญ่ครั้งนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า แม้ญี่ปุ่นได้ผ่านการปฏิรูปสู่ความเป็นสมัยใหม่ และสังคมญี่ปุ่นในสมัยโทโชได้เปลี่ยนไปอย่างมากแล้ว ทว่าค่านิยมของญี่ปุ่นแบบสมัยเมจิซึ่งเน้นความจงรักภักดีและเชิดชูจักรพรรดิไว้เหนือสิ่งใดก็ยังไม่ได้สลายตัวไปทั้งหมด ชนชั้นนำและนักคิดฝ่ายอนุรักษนิยมยังคงเผื่อโอกาสฟื้นคืนค่านิยมและอุดมการณ์ชาตินิยมญี่ปุ่นอยู่ ขณะเดียวกันการเมืองวัฒนธรรมในแผ่นดินไหวใหญ่คันโตก็เผยให้เห็นร่องรอยความเสื่อมถอยของกระแสนิยมประชาธิปไตยตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1920

ปัจจัยต่าง ๆ สุกงอมในทศวรรษ 1930 เมื่อเกิดความไม่มั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจตกต่ำที่เรียกว่า “วิกฤตโชวะ” (昭和恐慌) เนื่องจากภาระหนี้สินทางการเงินที่ใช้เพื่อฟื้นฟูบ้านเมืองหลังแผ่นดินไหวใหญ่คันโต และผลกระทบจากวิกฤตทางการเงินสมัยโชวะและวิกฤตเศรษฐกิจตกต่ำครั้งใหญ่ทั่วโลก เศรษฐกิจตกต่ำส่งผลให้ประชาชนใช้ชีวิตอย่างลำบากยากแค้น ขณะเดียวกันรัฐบาลพยายามแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจด้วยการตัดลดงบประมาณทางการ

ทหารลงเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้ข้าราชการสายทหารไม่พอใจอย่างรุนแรง ท่ามกลางปัญหาความมั่นคงทางสังคม เศรษฐกิจและการบริหารประเทศของรัฐบาลพลเรือนจากการเลือกตั้ง ฝ่ายทหารได้เสนอแนวทางแก้ไขปัญหาด้วยนโยบายขยายดินแดนด้วยกำลังทหาร โดยอ้างว่าจะช่วยแก้ปัญห เศรษฐกิจของญี่ปุ่นจากการใช้ทรัพยากรในประเทศอาณานิคม ตลอดช่วงทศวรรษ 1930 พรรคการเมืองฝ่ายพลเรือนจากการเลือกตั้งต้องดำเนินนโยบายทางการเมืองแบบประนีประนอมกับฝ่ายทหารมากขึ้น และนำไปสู่จุดจบของกระแสประชาธิปไตยไทโซในที่สุด เหตุการณ์การบุกแมนจูเรียใน ค.ศ. 1931 นับเป็นหมุดหมายแรกของการขยายอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดิญี่ปุ่นในภูมิภาคเอเชีย และเป็นการโหมโรงของการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 2 ของญี่ปุ่น

เอกสารอ้างอิง (References)

- กัมปนาท รักษ์ชน. (2013). บาทแผลทางจิตใจของตัวละครในเรื่องสั้นชุด คะมิ โนะ โคะโดะโมะตะชิ วะ มินะ โอะโดะรุ ของมูระกะมิ ฮะรุกิ. [วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์] จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชูชุกิ จุน.(2023). ถอดบทเรียนจากแผ่นดินไหวใหญ่คันโต (ตอนที่ 1)(關東大震災の概要とその教訓) <http://www.ias.chula.ac.th/article/ถอดบทเรียนจากแผ่นดินไหว>
- ประจักษ์ ก้องกีรติ. (2015). *การเมืองวัฒนธรรมไทย: ว่าด้วยความทรงจำ/วาทกรรม/อำนาจ*. นนทบุรี:สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.
- ธนิกุล จันทรา. (2021). อาสาสมัครดิจิทัลกับการจัดการภัยพิบัติ: ประสบการณ์จากเหตุการณ์แผ่นดินไหวใหญ่ทางฝั่งตะวันออกของประเทศญี่ปุ่น. *Journal of Liberal Arts (Maejo University)*, 9(2), 238-253.
- นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. (2015). สื่อ-ผู้คน: การส่งผ่านความหวังและอนาคตในวิถีญี่ปุ่น. *Panyapiwat Journal*, 7, 261-271.
- นรินุช ดำรงชัย. (2016) ประวัติศาสตร์กับการเรียนรู้เพื่อเตรียมพร้อมภัยพิบัติทางธรรมชาติของญี่ปุ่น ยุคร่วมสมัย. *วารสารญี่ปุ่นศึกษา*, 31(1), 61-78.
- นรินุช ดำรงชัย. (2017). “โบะชิเอเคียวอิกุ”: การให้ความรู้เกี่ยวกับภัยพิบัติในประเทศญี่ปุ่น. *เอเชียปริทัศน์*, 40(2), 127-157.
- นรินุช ดำรงชัย. (2019). *ญี่ปุ่นยุคร่วมสมัย : สังคม การเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- พิพาดา ยังเจริญ. (1996). *ประวัติศาสตร์อารยธรรมญี่ปุ่น*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เพ็ญศรี กาญจนโนมัย. (1995). *ญี่ปุ่นสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: เนติกุลการพิมพ์.
- วรรณวลี อินทร์ปิ่น. (2021). ธรรมชาติกับการจัดการภัยพิบัติ: กรณีศึกษาการจัดการบ้านพักชั่วคราวในจังหวัดคุมะโมะโตะประเทศญี่ปุ่น. *jsn Journal*, 11(2), 51-68.
- ศิริพร ดาบเพชร. (2016ก). *ญี่ปุ่นกับการสร้างจักรวรรดินิยม*. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ศิริพร วัชชวัลคุ. (2016ข). ญี่ปุ่นกับการจัดการเชิงสถาบันสำหรับการให้และรับความช่วยเหลือเพื่อบรรเทาทุกข์และปฏิบัติการเพื่อมนุษยธรรม: กรณีศึกษาเหตุการณ์มหาภัยพิบัติ 3 ประการในปี2011. *jsn Journal*, 6(1), 1-20.
- สุรงค์ศรี ดันเสียงสม. (2008). *ประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อัจฉราวรรณ อิศรางกูร ณ อยุธยา. (2014). สื่อพื้นบ้านผสานการป้องกันภัยพิบัติสมัยใหม่:การจัดการ “ตะกอนไหล” หุบเขาเคชิโอะจังหวัดนงะโนะ. เอกสารหลังการประชุมวิชาการระดับชาติ สมาคมญี่ปุ่นศึกษาในประเทศไทย ครั้งที่ 7, 169-186.
- Bankoff, G. (2003). *Cultures of Disaster: Society and Natural Hazard in the Philippines*. London: Routledge/Curzon.
- Borland, J. (2005). Stories of ideal Japanese subjects from the great Kanto earthquake of 1923, *Japanese Studies*, 25(1), 21-34. DOI: 10.1080/10371390500067645.

- Gordon, A. (2003). *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. New York: Oxford University Press.
- Oldtokyo. (2023). The Great Kanto Earthquake. <https://www.oldtokyo.com/1923-great-kanto-earthquake>.
- Schencking, J. (2008). The Great Kanto Earthquake and the Culture of Catastrophe and Reconstruction in 1920s Japan. *The Journal of Japanese Studies*, 34, 295-331. DOI:10.1353/jjs.0.0021.
- Takashima, H. (1923). "Hensai o kikai ni" *Jido kenkyu*, 27(2), 71-72.
- 安部磯雄 (1923). 「帝都復興に要する大なる犠牲」 『改造』 5(10), 17-23.
- 宇垣一成 (1954). 『宇垣一成日記1』 東京：朝日新聞社.
- 大川周明 (1927). 『日本精神研究』 東京：行地社.
- 梶田真 (2019). 「関東大震災，空襲と町丁別にみた東京中心部の社会-空間ハターン変化(1920-1965)」 『地学雑誌』 128(6), 855-878.
- 国立公文書館 (n.d.). 「国民精神作興ニ関スル詔書」, 国立公文書館. <https://www.digital.archives.go.jp/img/1722286>.
- 鈴木淳 (2016). 『関東大震災 消防・医療・ボランティアから検証する』 東京：講談社.
- 東京百年史編集委員会 (1973). 『東京百年史』 第1巻, 国立国会図書館デジタルコレクション. <https://dl.ndl.go.jp/pid/9640952>.
- 子安宣邦 (2016). 「大川周明と『日本精神』の呼び出し1」. <http://www.nikkanberita.com/read.cgi?id=201604241628210>.
- 内閣府政策統括官 (2007). 「過去の災害に学ぶ(第14回)：1923年関東大震災 - 火災被害の実態と特徴 - 」 『広報ほうさい』 40,12-13.
- 内閣府政策統括官 (2023). 「関東大震災100年」, 特設ページ. www.bousai.go.jp/kantou100.
- 日本書籍株式会社 (1910). 『尋常小学修身書巻一』 東京：日本書籍株式会社. https://www.archives.go.jp/exhibition/digital/meiji/contents4_07/01.html.
- 深作安文 (1924). 『社会創作への道』 東京：廣文堂書店.
- 福田徳三 (1923). 「復興日本当面の問題」 『改造』 5(10), 9-13.
- 文部省普通学務局 (1923). 『震災に関する教育資料』 第3輯, 文部省普通学務局, 大正12. 国立国会図書館デジタルコレクション. <https://dl.ndl.go.jp/pid/981857>.

หน่วยงานผู้แต่ง: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Affiliation: Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University

Corresponding email: krittaphol.v@chula.ac.th

Received: 2024/01/17

Revised: 2024/02/28

Accepted: 2024/02/28